This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M-2668

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
शुल्वसूत्र कात्यायनम्	रामचंद्र गंगाधर पाठक	वैदिक	पूर्ण		3/4	11	संस्कृत	कागद	15	56		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुल्बसूत्र कर्कभाष्यम्

गं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शु॰ भा॰

॥ श्रीरामचंद्राय नमोनमः ॥ जयत्सेको जगत्सां श्रीहरिशंकरदीक्षितः ॥ त्रयीसारविवेक्तु श्रीरामचंद्रगुरवे नमः ॥ १ ॥ रामचंद्रगुरुं नत्वा ग-
र्गकर्कादियाज्ञिकान् ॥ श्रीकात्यायनशुल्बस्य कुर्वे भाष्यमिदं स्फुटं ॥ २ ॥ ऋजुसमासं व्याख्यामः ॥ १ ॥ ऋजोः समासं एकीकरणं ॥ ऋजुर्वे-
नतस्वाध्यं क्षेत्रमुच्यते ॥ नानाप्रमाणसमासे रसीयसः करण्यावर्षीयसोपपद्यस्तस्याक्ष्णया रज्जुरुभे समस्यतीति समासइति
क्षेत्रसमासस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तेन ऋजुसमासं क्षेत्रसमासं तुल्यप्रमाणा तुल्यप्रमाणानां क्षेत्राणामेकीकरणं एवं व्याख्यामः ॥ समासग्र-
हणं क्षेत्रप्रमाणसाधनानिर्ह्रासादेः शास्त्रप्रतिपाद्यसकलविषयस्याप्युपलक्षणार्थं ॥ तस्य सर्वस्याप्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ वेणुना मि-
मीत रज्ज्वापस्तंबसूत्रादौ वेणोर्मानसाधनत्वेनाभिहितेपि रज्जूपादानमतिऋजुत्वात् ॥ तथा चोक्तं ॥ नान्यसूत्रादृजु भवेदिति ॥ तथा ॥ अथ
त्रिपुरुषा ६ रज्जुं मिमीते ८ पुरुषा ६ रज्जुं मितेत्यादि स्वश्रुतिसूत्राभ्यां ॥ रज्जुलक्षणं च श्लोक शुल्बे ॥ अजीर्णा ग्रंथिनी सूक्ष्मा समा
श्लक्ष्णा त्वरोमशा ॥ रज्जुर्मानाधिका कार्या आ वरेयोगमिच्छता ॥ समासमाना ॥ या आ रज्ज्वा सती न विवर्द्धते नापि पृथक् योगतो हीय-
ते ॥ तदुक्तं ॥ यथा न क्षीयते मानं यथा न परिवर्द्धते ॥ यथा वरमते वृद्धिस्तथा योगं समाचरेदिति ॥ तथा ॥ शाणी वा बाल्वजी चैव वैणवी दर्भि-
वा विधीयते ॥ रज्जुस्तु भयतः पाशाभ्यां विवृता यज्ञकर्मणि ॥ त्रिवृता त्रिगुणे सर्थे ॥ तथा ॥ रज्जुर्मुंजमयी कार्या शाणे स्तृ परिमिश्रिता ॥ कास-
यनोदर सेवमखोडाकुशवल्वजैः ॥ अखोडा ॥ अरोमशोस्यर्थः ॥ प्रतिज्ञासूत्रमेतत् ॥ प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥ एवं रज्जुसाध्य
क्षेत्रसमासादि प्रतिज्ञाते तस्य सर्वस्य दिग्ज्ञानाधीनत्वात् तदर्थं तावद्दिक्साधनमाह ॥ समे शंकुं निखाय तंकुसंमितया रज्ज्वा मंडलं परि-
लिख्य यत्र लेखयोः शंकुच्छाया निपतति तत्र शंकू निहंति सा प्राची ॥ निम्नोन्नतप्रदेशे क्षेत्रपरिच्छेदस्य कर्तुमशक्यत्वात् समे भू-
प्रदेशे ॥ समत्वं च जलेनैव संभाव्यं ॥ न जलात् सममन्यत् स्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तच्च समतलाग्रजपूरितभाजनादिपात्रे भुवि सम्यक् सं-
स्थापिते सति यत्रापः स्थवलं तितत्र निम्ना भूरिति संपूरणीया ॥ यत्र जलसुसाधितत्र काष्ठनिर्मित साधिन्या भूसमत्वं कार्यं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदुक्तं रामचंद्राचार्यैः ॥ कीलैर्नैकीकृते मूले च समसूत्रसमाश्रयोः । दंडयोरग्रनैकट्येऽस्त्यस्तिर्यग्यच्चिह्नितः ॥ कीलादिना योजनीयो
दंडः समतया तयोः । मूलप्रोतं लंबसूत्रमस्य भ्रान्त्वा भुवं ॥ भूस्थे मध्यं कान्तिर्यक् दंडगतात् पतः । स्खलेत्तत्र सूर्येऽन्यन्नि
म्नये भाषियलतः ॥ अंकेयावत्सूत्रमेति भूः रेख्यं संसमतां प्रजेदिति ॥ शंकुः । अतिपक्वखदिरादिमयस्य काष्ठनिर्मितमव्रणमसुष्ठितं सरलं
एकतोऽंगुलवृत्तविपुलतः क्रमात् तत्सूक्ष्ममुखं । स्थूलं द्वादशांगुलप्रमितं निखाय नितरां शंकुप्रमाणार्धं षडंगुलं … लक्षणमुक्त
हननेन समभूमिप्रदेशे निखाय प्रोविस्य । तदुक्तं । षडंगुलपरिणाहं द्वादशांगुलमुच्छ्रितं । जरठं चाव्रणं चैव शंकुं कुर्यात्सुलक्षणं ॥ द्वा
दशांगुलमुच्छ्रितं दीर्घं षडंगुलपरीणाहं भूमिप्रविष्टं षडंगुलं वृत्तपरिधि कंच । जरठं दृढं तथा । एकतः सूक्ष्मं … स्थूलं खादिरः समभा
गतः ॥ शंकुः कार्यः सुशुल्वैः … तस्यार्धं गमयेन्महीं । एकतस्तत्क्षणं नतौ … ततः । तथा प्रादेशमात्रो ह दीर्घः तेपूर्वलक्षणलक्षितः ।
शंकुः शाम्यशिरः कार्यः तस्यार्धं निखापयेत् । प्रादेशमात्रो द्वादशांगुलः । अयं च क्षेत्रपरिच्छेदार्थः । इदं विधेयं ग्रहणमुपलक्षणार्थं । आ
म्रशिराः । आर्द्रशिराः । यथा मुहूर्तेऽलंकारे क्रियमाणे नादिर्श्यते । यथा शाखाशोधनमंकोरं … भूमौ … तथा क्षेत्रपरिच्छेदकस्या
प्यर्थः । षडंगुलपरीणाह इति परिणाहस्तते इति परिणाहः परिधिः । सच षडंगुलो द्व्यंगुलव्यासतो भवति । तथा च सिद्धांते । मूले द्व्यंगुले
विपुलः सूक्ष्माग्रो द्वादशांगुलायतिकरः इति । परिव्यास … स्थूलः … आसे … तथैव हस्ते … परिधिभं … केचित्तु सरीणा
हो … ते स्कृत्वे षडंगुलं … मुहूर्तलक्षणं च ॥ … न सोऽस्यांगुलमायतं । अविकृतं क्रमणीयं च … मध्यान्निर्मि
तं । … प्रमाणस्य खादिरो मुहूर्तस्तथा । शंकुस्तेन निखातव्यः तस्मात्तस्य परिग्रह इति । केचित्तु निखाये सत्र निपूर्वस्य खनतेः स्थाप
नार्थमाहुः । तेषां तथाऽंगमये मही भिः … तस्मात् । शंकुसमितया रज्ज्वा मंडलं परिलिख्य । शंकुसमप्रमाणया रज्ज्वा व्यासार्धे
रूपया मंडलं वृत्तं परिलिख्य । केचित्तु शंकुसंमितये सत्र भूमिप्रक्षेपणे … सस्य धातोर्निर्दे … शंकौ सम्यक् प्रक्षिपये साहुः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सम्यक्कृतं च शंकुप्रमाणमपि स्पष्टज्या। असम्यक्पातोषभावपयोर्दर्शनं वृक्षे षेम प्राग्न्हेऽपि शंकुच्छायामंडलेन प्रविशन्ति। तदेतच्छायाक्रम
व्यापकं स्यादिति। तदेतच्छंकुं शंकुनिखननस्थानस्थानो लोचनानि रूढं भितं। अनिखननेऽपि कर्मभूमौ तदपि तच्छायातत्र प्रविशन्ति सेवा क
र्मोऽर्थं स्तेन च्छायाग्र प्रवर्तते। यत्र लेखयोः शंकुमध्यच्छायाग्रं पतति तत्र शंकुविरहंति सा प्राची। मंडललेखयोः पूर्वापरदिग्गतयोर्यत्र य
स्मिन्नग्रे शंकोश्छायाग्रं निःसरति सूक्ष्मतया पतति स्पर्शति पूर्वाह्णे। पश्चिमदिग्गतलेखायामपराह्णे पूर्वदिग्गतरेखायां। तत्र मं
डललेखयोश्छायाप्रवेशनिर्गमदेशयोः शंकुनिहंति सा प्राची तौ शंकू पूर्वा दिक्। या प्राचीशब्दस्य ससंबंधिकत्वात् प्रतियोगितया प्र
तीच्यपि लक्ष्यते। छायाप्रवेशशंकुः प्रतीची निर्गमशंकुः प्राची स्पर्शः। मंडले लेखे कृतेऽपि लेखयोरिति द्विवचनं पूर्वापरदिगभिप्रा
यं। लेखादिचिह्नेनाप्यर्थसिद्धेः। शंकुनिखननं तच्च एष पूर्वोक्तो धर्मविषः स्थूलतरस्तत्र भवति। तस्मात् प्राक् प्रक्रमदिति श्रीब्रह्मांस्त्वेवं
कुं निहंति सोतः पासस्सादि श्रुतेः। अत्रातिसूक्ष्मतमं प्राचीसाधनं सि अबुद्धिकैर्मा भूदित्याचार्यैरुपेक्षितं। तत्साधनं च कुंडरत्ना
करे स्मसित्र भास्करेः श्रीविश्वनाथपंडितैरभिहितं यथा। पूर्वस्मिन् दिवसे मध्याह्नपरदिने प्येवं विधायां कर्नच्छायासंगमनिर्गमांतरष
टीनिघ्नं दिनं हृज्जं। निर्गसंतरमिव कृत्स्न लवकं षष्ट्या हृतांशाः कैः प्राच्यां चालयेत् तारवेणेति यन्त्रात्सूक्ष्मेंद्रकाष्ठा सुधा। इयं
च प्राची कल्पादौ मध्ये तेन वक्रैव यत्तु श्रीकर्काचार्यप्रणयनं सत्रयस्य यदेनैषा चतस्चापिदि शुनिवसतां ऋणं। प्रतिदिनमन्याम
न्यामाभूणां विदधातिथः प्राचीमिति तदुरथा समयविवरं सेदादिभिप्रायं। नवा स्तवं क्रांतिकादिनक्षत्रवेधेनापि प्राचीसाधनं श्रुल्वेए
वं श्लोके नोक्तं। यथा क्रांतिकाश्रवणः पुष्यश्चित्रा स्वातीसोर्थंद्रतं। एतत्प्राच्यादिक्रो रूपं शुगमात्रोदितेषु रहति। पुरः। प्राच्यां दिशि
शुगमात्रे उदिते सति। शुग चष ऽनो संयुलं। पऽनो तिर्युगमिति श्रुत्योकेः। क्रांतिकानां प्राची संबधः। क्रांतिकास्वग्नी आदधीतेत्य
पक्रम्य एता वै प्राच्यै दिशो न च्यवंते सर्वाणि वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवंते तत्प्राच्यामेवास्यैतद्गृहा हितो भवतीति

तिश्रुतोदर्शितः। नक्षत्रेष्वध्यन्त लिका यंत्रेण कार्यः। ऋजुवंशेनतु दीचीसाध्यामध्यात्करणं कुर्यात्। प्राचीसाधनस्य यंत्रेण वा। यद्वात्रश्रा
दिनाज्योतिषामदर्शनं तत्राश्लोकः शुल्बे विशेषो यथा। नीहारेण घनेर्वापि ज्योतिषामप्यदर्शने। अस्पष्टरूपं ग्रहण्हीयौ भंभसि लक्षयेदि
ति। एतच्च गुरुमुखादेवावगंतव्यं। एवं प्राचीसाधनमुक्तोदीचीसाधनमाह। तदंतरं ६ रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य
दक्षिणायम्यमध्ये शंकुं निहन्येवमुत्तरतः सोदीचीति। तयोर्निखातशंक्वोरंतरं रज्ज्वा कृत्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा तदंतयोः पाशौ कृत्वा
अर्धात्द्विज्जुमध्ये निरंछनं कृत्वा निखातशंक्वोः रज्ज्वंतपाशौ प्रतिमुच्य प्रक्षिप्य दक्षिणायम्य रज्जुमध्यह्तलक्षणेन दक्षिणस्यां
दिशि रज्जुमायम्य लक्षणमध्ये रज्जुमध्ये आकर्षलक्षणस्थाने शंकुं निहन्यात्। निमुडरेण एवमुत्तरतो। अनेनैवप्रकारेण तत्तो रज्जुः
आकृष्य लक्षणमध्ये आकर्षलक्षणस्थाने शंकुं निहन्ति सोदीची। तौ निखातौ शंकू उदीचीउत्तरादिग्भि स्पर्श्यः। एवं प्राच्युदीचीसाधनमु
क्तेदानीं क्षेत्रसाधनायपरिभाषामाह। रज्ज्वंतयोः पाशौ करोति। साभ्यासरज्ज्वंतयोर्द्विसर्प्यः। यथ्यासाभ्यासरज्जुमानह्रासवृद्धी
न भवतस्तथा योगतस्तदंतयोः पाशाकरणं। इहाभिप्रेतक्षेत्रस्यान्यूनातिरिक्तत्वाय। तदुक्तं। यथ्यानक्षीयतेमानं यथ्यानपरिवृ
द्धते। यथ्याचरमतेरष्टिस्तथायोगं समाचरेदिति। तेन पूर्वश्रोदीचीसाधनार्थं रज्ज्वोः प्रमाणबहिर्भूतौ प्रमाणांतर्गतेवापाशौभ
वतोनियमेनेत्युक्तं भवति। तथाप्यर्थसिद्धेः। श्रोणयः ६ सनिरंछनसंख्यासमासभंगेषु लक्षणानि। कर्तव्यानीति शेषः। लक्षणा
नि चिह्नानि। श्रोणी। क्षेत्रस्य पश्चात्कोणौ। अंसौ। पूर्वदिग्गतौ। निरंछनं आकर्षकं। संख्यासमासभंगः। संख्याप्रमाणरज्जुरभ्या
सरज्ज्वंतयोः समासो योगस्तद्भंगः विभागः संभेदः। एतेषु एतत्स्वपि षट्सु निमित्तं लक्षणानि चिह्नानि कर्तव्यानि। प्राच्यंतयोः शंकू
निहंति। प्राचीकौशिषतेषु क्षेत्रस्य प्राच्यंतयोः प्राचीच अंतश्च प्राच्यंतौ तयोः प्राच्या अंतश्च प्रतीचीसाप्रसिद्धा। यद्वा प्राचीसूत्रे
न प्राच्यसूत्रं लक्ष्यते। तेन प्राच्याः। प्राचीसूत्रस्य क्षेत्रपरिच्छेदकप्राग्भावसूत्रस्यांतयोर्द्विसर्प्यः। श्रोणयः ६ सयोश्चाचकारात् शंकू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शु.भा.

गृहं तिस्रस्तु कल्प्यते। तत्र प्रपंचमाह। शंकोः पार्श्वो प्रतिमुच्यानिरंछनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरंति। इष्टेस्मिन्नांसे प्रमाणस्य सूत्रप्रां
तस्यां शंकोः साभ्यास प्रमाणरज्ज्वंतपाशौ प्रतिमुच्य अवस्य भाणस्थानविशेषेकृतेन निरंछन संज्ञकेन लक्षणेन गृहीत्वा रज्जुं दक्षिण
पूर्वां दिशं आग्नेयीं दिशं प्रति हरंति नयंति। दक्षिणांसपरिच्छेदाय। श्रोण्येवं सनिरंछन लक्षणसंयुक्ताभ्यासरज्ज्वंतपाशः प्राकू
शंकौ प्रति मोचनीयः। प्रमाणरज्ज्वंतपाशस्तु प्रतीचीनशंकौ प्रतिमोचनीयः। एवमुत्तरतः। उत्तरांसपरिच्छेदायोत्तरपूर्वां दिशं ह
रंति। रज्जुहरणं च कुर्विरंछनमाच्येकेन कर्तुमशक्यमतः हरंतीति सूत्र नार्थं हरंतीति बहुवचनं। विपर्यस्येतरतः॥ रज्जुपाशौ व्यसस्य
श्रोण्यं सनिरंछन लक्षणसंयुक्ताभ्यासरज्ज्वंतपाशः पूर्वेऽसपरिच्छेदाय प्राकू शंकौ प्रतिमुक्तः प्रमाणरज्ज्वंतपाशस्तु प्रतीचीनशं
कौ। तद्वच्छ्रोणिपरिच्छेदे कर्तव्ये पाशौ विपर्यस्य व्यसस्य श्रोण्यं सनिरंछनलक्षणयुक्ताभ्यासरज्ज्वंतपाशः प्रतीचीनशंकौ प्रमाणर
ज्ज्वंतपाशश्च प्राचीनशंकौ प्रतिमुच्य इतरतः प्रतीच्यां निरंछनलक्षणेन दक्षिणापरां दिशं प्रति रज्जुं हरंति। दक्षिणश्रोणिसाध
नाय एवमुत्तरतउत्तरश्रोणिपरिच्छेदायोत्तरापरां दिशं हरंति। एवं चतुरस्ले कृते प्रमाणार्द्धसमचतुरश्रस्य शंकुः स्वव
दर्धे दीर्घे चतुरश्रस्ये तिर्यक्प्रमाणप्रमाणदनेषु श्रोण्यंसेषु समोऽश्वेस्फुटत्वाच्छंकुं निरंछनं श्रोण्यंसपरिच्छेदार्थे कार्यो अत्र के
चित्प्राच्यंतशंकोस्तत्सारत्वेन लक्षाऽथवा कूर्च्यलेनं कुंकेऽथवा कुश्रोणिरेव मुख्यस्य चांस कातिति प्राप्तसंस्थाले संपादयाय
श्रुतक्रमं पसत्रपूर्वं श्रोणिसाधनं पश्चादंससाधनमाहुः। तदयुक्तं भिन्नाभाति। स्तंभो प्रायो लाभाक्रोसूत्रयोजनको
लकोरवननावत्संस्कारेप्राद्भावत्रिगोचरयति। वास्तुशास्त्रे इति श्रौतक्रमविरोधात्। ससमाधिः सर्वत्र। समाधिः साध
नोपायः। सर्वत्र लौकिके वैदिके च। पूर्वं निरंछनलक्षणं कर्तव्यमभिसंस्कृत्। तत्र कार्ये चानिरंछनेन गृहीत्वेति। तद्दोर्थमविदित्वा पुनरुक्तो
क्तमत आह। प्रमाणमभ्यस्याभ्यासस्य चतुर्थे लक्षणं करोतीति तन्निरंछनं। समचतुरश्रे दीर्घचतुरश्रे विषमेव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रप्रमाणं भवति तावदभ्यस्य तावदधिकं वर्द्धयेत् मिता रज्जुः प्रमाणार्द्धरज्जुं द्विगुणां कृत्वा सैवार्थः। अभ्यासचतुर्थे अभ्यासरज्जो
रज्जुसन्निकृष्टचतुर्थे भागे लक्षणं करोतीति तं निरंछनलक्षणं। उक्तं च श्लोके। यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत्। आ
गमार्द्धं भवेच्छेदं कुर्यात्तदर्द्धं निरंछनमिति। अत्र प्रमाणरज्जुश्चतुर्भागा। तावत्सैवाभ्यासरज्जुः। एवं च साभ्यासरज्जुरष्टभागा भवति। अ
भ्यासरज्जोस्त्रिभागांते चतुर्थभागादौ निरंछनलक्षणं। तत्र निरंछनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरंतीति कृते अभ्यासरज्जोऽन्त्य
यो भागस्तिर्यङ्मानी भवति। तत्तिर्यङ्मानी प्रांतात् चतुर्थभागावशिष्टाभ्यासरज्जुसहिता प्रमाणरज्जुरिदं सैव पंचभागा रज्जुः कर्ण
मेवाह। अक्ष्णया तिर्यङ्मानी शेषः। अक्षिवत् क्षेत्रं नयतीत्यक्ष्णया तिर्यङ्मानी शेषरज्जुः अक्ष्णया भवति। एवं च त्रिभागा तिर्य
ङ्मानी। पंचभागा अक्ष्णया। चतुर्भागा प्रमाणरज्जुरिति एककर्णरूपमप्रश्लेषे त्रं वासना। एवं समदीर्घविषमचतुरस्रसाधितत्वा
रज्जोरिति विमुक्ते इदानीं दीर्घचतुरस्रविषमदीर्घचतुरस्रसाधिमा एव विशेषमाह। प्रमाणार्द्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं
करोतीति तं निरंछनं। वा शब्दो दीर्घचतुरस्रविषमदीर्घचतुरस्रयोरेव विकल्पावबोधको न चतुरस्रस्यापि। असंभवात्। अत्रो
दाहरणेनैव व्याख्या। यथा द्वादशांगुलायामषडंगुलविस्तारमिते दीर्घचतुरस्रे द्वादशांगुलमितायामप्रमाणार्द्धं षडंगुलानि
ता अभ्यस्य वर्द्धयित्वा तस्य षडंगुलमिताभ्यासस्य षष्ठे शे प्रमाणरज्जुसन्निकृष्टाभ्यासषष्ठांशे संख्यासमासभंगादेकांगुले पा
ताः संचयमांगुलान्तरः स अर्थः। अक्ष्णया तिर्यङ्मानी शेषः। अत्र द्वादशांगुला प्रमाणरज्जुः षडंगुलाभ्यासरज्जुः। तत्र निरंछनलक्ष
णं लक्षणापंचांगुला तिर्यङ्मानी। तच्छेषएकांगुलाभ्यासरज्जुसहिता प्रमाणरज्जुरेवं च त्रयोदशांगुला सिका शेषो। अक्ष्णया
भवति। अनया रज्जोः आयामषष्ठांशहीनविस्तृतं ततो न्यूनविस्तारं वा क्षेत्रं साधयितुं न शक्यते नाधिकविस्तरं। निरंछनेनैकमश्रो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषोऽर्धं सयोश्च शंकुनिखननमप्युक्तं। तदर्थं प्राच्यंतरालकोणः पार्श्वे प्रतिमुच्य निरंछनेन गृहीत्वा सादीति कर्तव्यता च प्रदर्शिता। इदानीं श्रोएयं
सत्रं शंकुनिखननार्थं लक्षणं शंकुनिखननं च कियति प्रमाणे कर्तव्यमित्याह। प्रमाणार्द्धे समचतुरस्रस्य शंकुः। इष्टप्रमाणस्य समचतुर
स्रस्य श्रोएयंससाधनाय अभ्यासरज्जुभागेऽष्टप्रमाणार्द्धे लक्षणं कृत्वा तत्र शंकुर्निखेयः। यथाहस्तमिते क्षेत्रे हस्तार्द्धे। उक्तं च। आगमा
र्द्धं भवेच्छंकुरिति। समास्तुल्याश्चत्वारो ह्यश्रयः कोणा यस्य तत् समचतुरस्रं। अत्र समचतुरश्रशब्देन यत्समपार्श्वमानोऽन्तिर्यङ्मानीकं सत्स
मप्रमाणो भयाद्दक्षिणयाकं तदुच्यते। न तु समपार्श्वमानोऽन्तिर्यङ्मानीकत्वेऽपि असमोभयाद्दक्षिणयाकं उभयत प्रउगरूपं। शास्त्रवदर्द्धे दीर्घच
तुरस्रस्य दीर्घचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य विस्तारस्य शास्त्रवतो मानस्यार्द्धे शंकुः कर्तव्यं लक्षणं कृत्वा तत्र शंकुर्निखेयः। दीर्घचतुरस्रस्य यावान्विस्ता
रो भवति तदर्द्धे। दीर्घचतुरस्रे विस्तारान्नयतत्वादिवमुक्तं। शाकटमुखस्यैवं। शाकटमुखशब्देन विषमचतुरस्रं विषमदीर्घच

३ तुरस्रं प्रउगं चोच्यते। एवमिति शास्त्रवदर्द्धे शंकुः। एतेन प्राग्वंशं वेदिमानानि व्याख्यातानि। प्राग्वंशः पत्नीशालाविमितं वा
हविर्धानमंडपश्च। प्राग्वंशग्रहणं आग्नीध्रमंडपस्याप्युपलक्षणार्थं। वेदिर्दर्शपूर्णमासादीनां। तन्मानानि एतेन समचतुर
स्रदीर्घचतुरस्रशाकटमुखसाधनेन व्याख्यातानि कथितानि। तत्र विमितं चतुरस्रं स्यात् द्वादशारत्निप्रमाणत इति। क्वचित् द्वा

दशारत्निमानत इति पाठः। तेन द्वादशारत्निविमितं द्वादशारत्निविमितं वा समचतुरस्रं विमितं भवतीतेन व्याख्यातमपि क्षेत्रं द्वादशारत्निमिता
प्रमाणरज्जुः द्वादशारत्निमिताभ्यासरज्जुः एवं वंशस्यारत्निमितानयोः पाशसहिता। द्वादशारत्निषु संख्यासंख्यासमासभंगलक्ष
णं। ततः सार्द्धद्वये निरंछनं। ततः सार्द्धद्वये श्रोएयंसार्थमिति। रज्जुर्विंशतिहस्तास्यात् विमिते द्वादशहस्तके। लक्षणं द्वादशहस्तेऽत्र ततः
सार्द्धद्वये द्वयोः। द्वादशारत्निपक्षे। द्वादशारत्निमिता प्रमाणरज्जुः तावत्येवाभ्यासरज्जुः एवं चतुर्विंशतिहस्तास्यात् रज्जुर्द्वादशहस्त
स्तके। विमिते द्वादशारत्नौ लक्षणं च त्रिषु द्वयोः। रज्जुस्त्रिंशदर्धं करा पत्नीशालायां लक्ष्य त्रिषु। पाशाः संच करे साष्टांगुले नवति
रे ततः। षोडशांगुलयुक्तहस्ते पाशौ विंशतिहस्ततः। हविर्धाने द्वादशारत्निमितं ततः। रज्जुस्तत्र द्वादशारत्निभिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यातथाः आग्नीध्रे द्व्यरत्निहस्ता स्याद्रज्जुः पंचकरैंकनं। द्विसपादकरे तस्मा सानाः सार्द्धकर्णद्वये। षट्करापौर्णमासेष्टौ रज्जुः सार्द्धकरैं क
र्द्धपार्श्वपादेने करेच क्रमतो भवेत्। एषा पाशा विपर्यासे श्लोकशुल्बे विपर्ययात्। षडुत्तरं द्विनिर्द्धिपाशान्यमध्ये पंचसु लक्षिता। द्विहस्तांगु
लषड्केच त्रिषुषष्टाएताकेषु च। सार्द्धहस्तेन च पाशाः स्याद्वेदिः स्यात्सौर्णमासिकी। तथा द्विहस्तेन लक्षणं कुर्यात् त्रिहस्ता मध्यमः शिरः। शि
रः पश्चाद्द्वितस्तिः स्यात्पूर्वार्द्धहस्त एव च। सार्द्धहस्तेन च पाशाः स्याद्वेदिः स्यात्सौर्णमासिकीति। शिरसः पश्चाच्छिरसः पूर्वार्द्धं च हस्ता
वितस्तिश्च सार्द्धो हस्तः समं स्याद् श्रुतत्वादिति स्थानेनार्द्धोर्ध्वतया पादेनोर्हस्तो षष्ठाद्द्व्यंगुलानि शिरसः पश्चाद्भागे द्विहस्तलक्षणतो।
र्ध्वं कृष्षडंगुले श्रोणी पश्चिमाकर्षणान्तरं च नलक्षणं कार्यं। शिरसः पूर्वभागे च पादेन हस्तो षष्ठाद्द्व्यंगुलानि तत्रांसपरिच्छेदकं लक्षण
सन्निहितं निरंछनं लक्षणं कार्यं। पाशान्थ्य सार्द्धहस्तांसपरिच्छेदकं लक्षणं। अर्थोत्स द्विहस्ता रज्ज्वां निरंछनांसलक्षणयोरष्टाद्व्यंगु
लमित्रमंतरं आयतद्वयर्थः। अथ प्रथमसंग्रहप्रकारः श्लोकशुल्बे। आनीयारत्निं पूर्वार्द्धतत्पश्चार्द्धं यावदेवतु। द्विगुणीकृत्य तां रज्जु
मंते तस्यास्तु शंकुकौ। वेदिश्रोण्यंसयोमध्ये तथारज्ज्वाष्टभागया। वाप्रशुल्बतुरीयेण मध्ये चालितस्य संग्रहो भवति। चातुर्मास्येष्टिवे
मवेदौ मानांतरोपदेशात् संग्रहो न भवतीति। श्री अनंतयाज्ञिकाः सामवाजपेयिनश्च। देवयाज्ञिकास्तु पशुसोमभाष्ययोः संनमनवर्ज
मिस्यापस्तंबसूत्रेण निषेधात्तत्र संग्रहाभावमाहुः। उल्कलास्तु सोमेपि संग्रहमिच्छंति। चातुर्मास्येषु षट्हस्ता दीर्घा वेदिः स्यात्तत्र। नवार
स्वलिषु त्निमितारज्जुर्लक्षिता षट्कर्त्तः परं। अर्द्धं द्वैत्रिषु पाशेष्वतः सार्द्धहस्ते पशावपि। कर्करी नामतेनैव वेदिः प्राघासिकी पुनः। वारुणिके
रामचंद्रेणवेदिः प्राघासिकी पुनः। कूष्माकर्करानुगा सौत्रामणिदेशास्पातिरेचनात्। नथाश्च द्विमिते स्याद्दिपशौ वेदेः प्रसाधनी। दक्षे
नसारिद्विषोक्तेस्तथावारवांतरश्रुतेः। पशुमात्री निरूढस्य पशुबंधस्य वेदिका। भवतीति तथा श्रीमिसिवत्सभूतेश्च भाष्यतः।
यपप्येतरस्य यत्नेन निरूढे सा च कल्पिता। परं पश्वंतरे नैव वेदिः प्राघासिकी भवेत्। अतः पश्वंतरे धर्मा अग्नीषोमीयतो विलः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का॰ सू॰ भा॰

प्रकृतिसान्नेनात्र वेदिरस्ति प्रसंगतः । सोमिकस्यावेद्यपेक्षायां प्राकृती पौर्णमासिकी । वेदिः स्यान्न निरूढस्य वेदिरप्रकृतित्वाद्यत इति ।
वेदिं करोतीति सूत्रं । तु एवार्थे । क्वचिद्वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्यग्निनिधानादिस्यतिदेशात्सूत्रे स्फ्याद्यग्निनिधानेति कर्तव्यता या
वरुणप्रघासेष्वेव विधानाद्वरुणप्रघासवदेव भविष्यतीति वरुणप्रघासवद्ग्रहणं । स्फ्यस्यादिः स्फ्यादिः वेदिमानं तद्वरुणप्रघासवद्व
दित्येवमर्थं । यथाग्निमंथस्य साहोमान्करोती सस्यचैवमनुवेधादिविधानादेवतन्निबद्ध्यतीति नवेधादेववदिति प्रश्नस्य सूचितं । किंच श्रौतकल्पे ।
स्थापतिमितारत्न्युल्लेखिता च पृस्वतः परं । अर्द्धर्द्धं त्रिपुपात्रः स्यात्सर्ववेदेः प्रसाधनी । इति । पशुपुरस्कारेण चोदितत्वात् । पितृभूति
भाष्याद्येवेदिं करोति । वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्यग्निनिधानादिति सूत्रे निरूढपशौ वारुणप्राघासिकवेद्याएववेदेर्विधानाद्यथा श्रौतीति सौ॰
रूढपशुबंधस्य वेदिर्भवतीति हि विज्ञायते तदत्र सारस्वांतरान्निरूढे वारुणप्राघासिकी वेदिरिति साधितं । तदेतत्कर्काचार्यानुमतं ।
सपरे । पौर्णमासिकी वेदिरेकाचेति संप्रदायप्रयत्नात् । न च स्फ्यस्याद्विर्वेदिमानं । वेदिपात्रसमूहनोत्करकरणाग्न्यवधानात् ।
न चापि वरुणप्रघासवदिति सूत्रातिरेकः स्यादपनेतुं । वरुणप्रघासाविहितानामपि तत्र वेद्यपेक्षा आवश्यकत्वात्स्फ्याद्यग्निसमिधानां
तानामाचार्यस्तत्र वेद्यग्निमंथनपक्षप्राप्तं च वरुणप्रघासवत् । वरुणप्रघासवत्स्याननभ्यासात्समिदाधानादिति सूत्रयस्सैवानवाप्ते
मितारत्न्युरस्यादि तु कर्कसंप्रदायाद्यनाम्नातत्वादनादरस्य । पितृभूतिव्याख्याने वेदिं करोति वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्यग्निनिधाना
दित्येकमेव सूत्रं ग्रन्थान्तरश्रुतेः । तद्व्याख्याने च स्फ्यादिति सूत्रमात्रदिव्यत एवोति पौर्णमासिकी वेदिः कर्कोऽनुगतोऽतिदुक्तमु सूत्रस्याम ।
एवं च सति ये पि निरूढे वारुणप्राघासिकीमिच्छंति तन्मते पश्वंतरेऽनुपौर्णमासिक्येवान्यथा निरूढस्य प्रकृतित्वं पश्वंतरे । अग्नीषोमीय
दर्शादिस्थलकेः । यद्यप्यग्नीषोमीये वेद्यपेक्षायां सौमिक्याविद्याप्रसंगतः कार्यसिद्धेर्नतदंगभूताद्यग्नेर्वेदिरस्ति तथापि प[illegible]
दर्शपूर्णमासधर्माः प्राप्तपशुसामर्थ्यादिति दर्शपौर्णमासिकी वेदिः प्राप्यत एवेत्यलं । प्रकृतमनुसरामः । रत्न्युः स[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मितासार्द्धकरं करणं अर्द्धं चा ॥४४॥ अंगुलेहस्तेष्वर्द्धांगुलसंयुते । सप्तहस्तेषु पार्श्वेत सप्त प्राचीं निपक्षतः । चतुःपंचाशदर्द्धं तु ...
रज्जुरंकिता । द्वादशस्वंसजं श्रोणे त्रिषु त्रयश्चिरं चनं । त्रिषु तोभ्यासजं चिह्नं सोमेपाश्वविपर्यये । सोमेपाश्वविपर्यसे श्लोकः ...
तायथा । पंचदशमध्ये कविंशति क्रमपरं परतस्त्रिकं च । द्वादशस्तु पाश्वउत्तमः सोमे रज्जुमानमेतदिति । ... मानं च । सत्र ... मानं
तेनोक्तं । तत्र विशेषमाह । तत्रोदीचि प्राचीवतः । सत्रं प्रलस्त्रउदीचीनव ६ ... लाभ ... तत्राद्युदीचीप्राचीलेन प्रवर्त्त ... त
त्र प्राच्यंतयोः शंकू निहंती सत्र उदीच्यंतयोः शंकू निहं सेवं । तत्रोचीसससतति ... मरत्नयः सेव प्रमाणरज्जुः तदर्द्धं पंचाशीः सरत्नयो
भ्यासरज्जुः । तत्र सर्वांत्रोश्चतुरंगुलाधिकचतुर्विंशत्य ... त्रिषु निरंचनलक्षणं । पूर्वापरमाणस्यविंशत्या सप्तलिमित ... सार्द्ध ... लक्षण
रत्नौ श्रोणेयंसपारिचेदकरां कुर्यात् लक्षणं । सदृस्यश्चैवं । उदीचीप्राचीवदि सर्व्वः । सदृसः प्रमाणं च अष्टादशार ... मेकपंचविं ६ शतिश
श्चतुर्विंशतिर्वा नवतिर्यणद्धुं यामो वेतितत्राष्टादशारत्निपक्षे । सप्तविंशतिहस्तात्स्यात् रज्जुः सार्द्धचतुष्टये । हस्ते करणं त्रिहस्ते
च सार्द्धहस्ते सदा मितो । श्लोकः शुल्वे सदा माने विपर्यसो दिशो न हि । नापि पाश्वविपर्यासो रज्जुस्तत्रोदितायथा । नवके लक्षणं
कुर्यात् श्रोणिकुर्यात् त्रिषु त्रिषु । उत्तमो नवकः पार्श्वः सप्त सौ मान ... एकविंशत्या ... रार्द्धेन सु तार रज्जु त्रिभागतः । अभ्यासार्थं कि
ताभ्यासषष्ठांशे चाध्यपाश्वतः । सपादे पंचहस्ते तु यामश्चैकविंशते । नवतिर्यग् तदापाश्वा सार्द्धहस्त चतुष्टये । चतुर्विंशतिप
क्षेषड्विंशाद्धस्तात्त्रिभागके । अभ्यासार्थं कृताभ्यासषष्ठकेंशे चाध्यपाश्वतः । पद्धस्ते लक्षणं चार्द्धयामपक्षेस दोमितौ । नवतिर्य
क् तदा पाश्वा सार्द्धहस्तचतुष्टये । अपरिमितं प्रमाणं भूयः । यत्र शाल्लेय त्राप परिमितत्वाद्दोभवति । तत्रोक्तं प्रमाणाभूयोपि
कथाच कोलेयः । नतु योगेन न परिमितो परिमितइति प्रमाणाभाववाचकः । तत्र कैकेनैव । न तु ... द्वयादि नवस्या प्रसंगात् । य
थाह्यादशारत्नासा अपरिमितानि सत्रत्रयोदशादो सा । यद्यपि अंगिर्वोषेणोक्तं तथापि दर्शपूर्णमासवेद्यां । अग्नौ वा पारि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मितत्वाद्धेन प्रमाणादधिकवाचकः। किंतु प्रमाणाभावाद्वाचकः श्रुतेः। दर्शपूर्णमासयोस्तावत्प्रमाणमात्रीं पश्चात्प्रागादिसामु देता वा
न्येषु रूपः पुरुषसमिता हि भवति। प्राचीमिव कुम्भशोनात्र मानास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति। अग्नावेतेष
ट्टमिता एव पत्नित्रितउपरधुरपरिमितात् अनुपतीत परिमितालोकं पत्ना। स्वप्रक्रम्यत्रवेमेस सर्वाणि रूपाणि उपदत्ता इति वे वरेन्यथ्या
नचाप्यापय ध्येति अतिरेकानवाप्यसभिधानात्। प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्ह्रास विरुद्धो। निर्ह्रासविरुद्धो प्रमाणे कर्तव्ये शास्त्रं
शुल्वशास्त्रं प्रमाणं निर्ह्रासे यथा वितृतीये यजेत वत्तृतीयं वै सोमस्य सौत्रामणीति श्रुतेः। प्रक्रमत्ततीये त्राव त्रेतोरतः। सोमवदि
ति सूत्रं सौत्रामण्यां। तत्र सौमिकप्रक्रमतृतीयांशेन सौत्रामणीके प्रक्रमप्रमाणे कर्तव्ये प्रमाणं तिर्यक् कुष्ठिकरणपाभावः तस्या
एणथा रज्जु स्त्रिकरणी त तृतीयेषकरणेपतेन आख्याता। प्रमाणविभागस्तु नव प्रकरणी त तृतीयं नव भागेन नव भागास्तृतीयस्तृती
यकरणी सा सौत्रामण्यां प्रक्रमार्थे इति शुल्वशास्त्रं प्रमाणं। विरुद्धौ च उत्तरेषु पुरुषो ध्ययेनैकशतविधादिसत्र पुरुषाभ्यासे यावा
नग्निः सप्तपुरुषविशेषस्तावत्सम चतुरस्रं सत्सात स्मिन्पुरुषप्रमाणवद् आसमस्त पंचदशभागा [illegible] लासा पूर्वेक समासेनस
मस्येक सपुरुषइति। एवं चेष्टकानां [illegible] सतेपाक्योषाभ्यां द्वात्रिंशाभ्यागमिष्टकाः। तस्माद् प्रमाणं तु कुर्यात्मानाधिकं बुध
रस्य स्पापि शुल्वशास्त्रस्य प्रामाण्यं प्राप्त आह। योगश्च। चकारो वाकारार्थे वा [illegible] आवृत्तो। नात्र शुल्वशास्त्रं प्र
माणं किंतु योग एव। नहि चतुर्भागादिवृद्ध संता [illegible] नां तु सएव ह्रासः। नापि स्वरपाकभेदपाकयोः श्रोषेच्या तत्र योगो युक्ति
रेव प्रमाणं। अत एवोक्तं श्लोक शुल्वे। यथानद्धी पतेमानं यथानेव विवर्द्धते। यथा चरम्यते [illegible] स्तथा योगं समाचरेदिति। अ
त्रैव यात्ति केचिद्धिष्ण्यानां निर्माणप्रकृतेषु रूपेषु रूप द्वात्रिंशांगुलं वर्द्धयित्वा तत [illegible] कार्यं त निर्माणमभिहितं भाष्ये तु अ [illegible] शुल्वव
२ ति कारीमचं [illegible] यथायं द्वात्रिंशानुरूह्रासः पादभागाविषयः। तेन पद्यायांस्व द्वौ द्वात्रिंशांशो। अंघामा [illegible] द्वौ द्वात्रिंशां
शौ॥१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बहूनां स्वत्रयो ह्यग्नीनां गणः श्रितलितं। एतच्च सर्वं दीप्ततो षणा। कालादिवंश्च स्यवाः ग्नातपरू तन्नोपतः स्वद्रमंत्पा ... त्र स्वासनि
श्चयं पूर्वतरं कृत्वा शुल्ववित् विशिस्य पतिकुंभकारादिभिः सरूपिणार्याऽतिथन्तरद्ध कान्निर्माणं कार्यं। तदुक्तं। संख्याः लःप
रिमाणतः समसूत्रनिरंछकः। समभूमौ भवेद्विद्वान् शुल्ववित्परिपृच्छकः। संख्यागणितनरास्त्रं। परि सर्वतोमानं क्षेत्रपरि
च्छेदकं शास्त्रं पारमाणं। समभूमौ। समभूमौ। समसूत्रनिरंछकः आकर्षकः। एवं विधोपि शुल्वविद्ं परि सर्वतः स्वाभिमानप
रित्यागेन शिल्पस्य नोपगम्य पृच्छति। स एव विद्वान् भवेदिति सर्वेः। तथा प्रमाणं च प्रमेयं च यथान्यवस्तु संशकं। सर्वत ज्ञा
त्वतो ज्ञाताय शेसिध्यंतियाज्ञिकाः। वेदिग्नात्राद्दिस्तेत्रं प्रमेयं। तस्य प्रकृष्टं मानं प्रमाणं। अथ आयदिति कर्तव्या ...। तत्सर्वस्व
परस्य शास्त्रतः। तदुक्तं। शास्त्रबुद्ध्या विभागज्ञः परशास्त्रकुतूहलः। शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्चाप्याददीत मतीः सदा। तथा।
भूपस्य स्थपतितो ज्ञात्वा यथा सिध्यंतियाज्ञिकाः। तथा। तिर्यङ्मान्या अश्वसर्वार्थैः पार्श्वमान्याश्च योगवित्। करणीनां विभाग
तो निसोघुकश्च कर्मसु। करणीतत्कराणी सादिनां। कर्मसु सर्वदायुक्तः अनलसः आलस्यरहितः। एवं चहच्छार्थं शास्त्र
स्य योगेन सह ... विशेषे योग एव बलीयान्। इतरस्याविन्नतोयेदक्षिणतः इत्येतद्व्यामः। कात्यायनसूत्रे गार्हपत्यस्थान
पुलिरमुच्चे यागार्हपत्यस्थानसंस्कारमुक्तं। एवमितरयोर्दिसाहवनीयदक्षिणाग्निस्थानयोः संस्कारानंतिदिश्य पुरस्ता
दाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु ... आहवनीयस्थाननिर्देशं कृत्वा गार्हपत्यस्थानात्पुरस्तादिस्यनुवर्त
मानेइतरस्यावितृतीयेनदक्षिणतः इतरस्य दक्षिणाग्नेर्गार्हपत्यस्थानस्य पुरस्तात् तृतीयेदक्षिणतः स्थानमित्युक्तं।।
तद्धितस्तीयार्थं व्याख्यामः। गार्हपत्याहवनीययोरंतरं पौनं सत्र्याद्भागं तु समं त्रेधा विभज्यापरवितस्ततीयलक्षणे पह्ना
न दक्षिणायमपतमसि ... ग्निः। गार्हपत्यस्य स्थानमध्यादारभ्याहवनीयस्थानमध्यं यावदंतरं तावतीं रज्जुं षड्भागेष भागांस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शु॰सू॰भा॰

सप्तासप्तभागो वा कृत्वा आगंतुसमं त्रेधा विभज्य तां रज्जुं षड्भागपक्षे स्वषष्ठभागेनागंतुना अधिकेन समं सह त्रेधा विभज्य त्रिभा
गान् कृत्वा सप्तभागपक्षे स्वसप्तभागेनागंतुकेनाधिकेन समं सह त्रेधा विभज्य आगंतुसहिता यावत् रज्जोस्ततो मानात् तृतीये पिलक्षणं कृ
त्वा गार्हपत्याहवनीयस्थानमध्यागतरज्जोः रज्ज्वंतपाशौ प्रतिमुच्य अपरवितृतीयलक्षणेन गार्हपत्यसन्निहितस्य लक्षणे
न [illegible] कृत्वा तां रज्जुं दक्षिणाया यत्र दक्षिणस्यां दिशि प्रापकृष्यत तस्मिन्न अग्निः तदाकृष्ट लक्षणस्थाने अग्निः दक्षिणाग्नि
स्थानमिति। वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेग्नीं तु तत्र तत उत्करं करोतीति सूत्रे उत्तरवितृतीये उत्करकरणमुक्तं तत्र पंचमाह ध्वि
पर्यस्यो त्तरत उत्करः। विपर्यस्य लक्षणं पूर्वे दक्षिणाग्निस्थानं निष्पन्नं गार्हपत्यसन्निकृष्टवितृतीयलक्षणेनाकर्षणं कृतं
तद्‌त्र पूर्ववितृतीयलक्षणे आहवनीयसंनिहितलक्षणेनोत्तर आ थप्पतत्रो उत्करः कर्तव्यः पूर्वे लोत्करः ६ संच
रं पदिहाथ्येति चात्वालस्य पादान् पूर्ववितृतीये आपि यांतरस्त्रिभागेन यावत् उत्तरा पूर्वार्द्धं समचतुरस्रं कृत्वा ओ एषामग्निः।
अथवैतिपूर्वपक्षनिरासार्थः गार्हपत्याहवनीयांतरस्त्रिभागेन यावत् प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवाग
मो भवेत्। अग्न्यगारार्द्धं भवेच्च अंकुरं तत्र द्वे भिरं छनमिति देशे तत निष्पादितयापूर्वार्द्धे आहवनीयमध्ये प्राचीमांतरं शंकुः। त
तः प्रतीच्याम् अंतरस्त्रिभागेन परिमिते प्रदेशे प्रतीची शंकुः एतत्सरिश्चविद [illegible] अंसं समचतुरस्रं कृत्वा तस्य दक्षिणश्रो
ण्यां दक्षिणाग्निः। वितृतीये यजेत वितृतीयं वै सोमस्य सौ भामणीति श्रुत्या विगतवितृतीयस्य ग्राहस्य प्रक्रम
तृतीयेनाव्यतेनोत्तर ६ सोमवाहसि। सूत्रकारेण तृतीयभागमात्रपरत्वेनाभिधानात् तृतीयशब्दस्त्रिभागमात्रवाची।
तेन गार्हपत्याहवनीयांतरालस्य प्रदेशे दक्षिणतो दक्षिणाग्नेराधतनं सिद्धं भवति। तत्रापि यांतरस्त्रिभागेन येसकृत् प्रकारेण
न भवति। न षड्भागसप्तभागे सकृत्प्रकारेण तथा। षड्भागपक्षे तावत् गार्हपत्यस्य स्थानात् पुरस्तात् अष्टादशभागमस्य कल्पितां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तयाःसंघोऽपविभज्यत्रिभागासमकरणएकैकोंऽशएवंषडंशकं करणं जातत्रिभागासमकेनैकेनांशेनांगतुरूपेणाधिकेनवर्धयित्वाए
कविंशतिभागं सस्तानाहस्तांत्रेधाविभज्यसप्त सप्तभागा समकान् नीत्वांशान्सस्तानतत्रांकायित्वा सप्तभागासकोपरिकृतेनापर
चितौती यल पक्षेणदक्षिणायम्यसप्तभागासकस्ततो थांशोऽप्रणायारज्जुरूपोभवति। अपेक्षितश्चाप्रणयारूपोष्टाद
शभागपरिमितांतथालेषभ्रागापरिमितान्वितततोयभुजकसमचतुरस्रस्याष्टौभागाएकस्याष्टौसप्तस्वांशंगश्च।तपथ्या।अ स्य
ष्टादशभागमितेंतरालेषभ्रागास्ततो थांशाः सएवात्रवितितौ यथाग्रयक्षसात्रयंग।तत्रशाहेयसमअस्यानाम्नाःख्यामंतराल
ततो थांशाषभ्रागासकश्चतुरस्रक्षेत्रस्यपार्श्वमानीरूपः। तस्यासद्भागासकोंतरालततो थांशपरिमितश्चतुरस्रक्षेत्र
स्यदक्षिणोत्तरतातिर्यङ्मानीरूपः। एवंविधसमचतुरस्रक्षेत्रस्याप्रणयारज्जुर्द्विकरणीभवतितत्प्रमाणंचकरणीं
ततोयेनवर्धयेतश्चस्वचतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेनेतिशेषाकरणीषभ्रागांतरालततस्ततोथांशभूतानांततोथांशेनभा
गवर्धयेत।तंचभागवथासकंततोथांशंस्वचतुर्थांशेनार्धभागेनस्वचतुस्त्रिंशांशरहितेनवर्धयेदितिसवंचाष्ट
थांशरहितानाःसार्धष्टौभागाअप्रणयाभवति।सूत्रोदितषोडपक्षेतुसप्तभागाप्रणयाभवति।तत्कलंचयावत्प्रमा
णारज्जुर्भवतितावंतस्तावंतोवर्गाभवंतितान्समस्येदितिएकोनपंचाशत्।तत्तर्हि सार्धाश्चतुर्विंशतिः।तावतिर्यङ्मा
न्याःपार्श्वमान्याश्चफलं।तत्फलंकसमचतुरस्रस्यतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीचारकिंचिन्मूनापंचपंचभागाएतत्र्यक
र्णवर्गार्धमूलंस्याःचतुरस्रेभुजौमितावितिप्रकारेणतत्रसार्धभागोप्रणयापादन्यूनोभवति।सप्तधा
यक्षेतुअंतरालस्येकविंशतिभागाःकल्पनीयाः।तस्मिसप्तधाविभक्तेत्रिभागासकएकैकःसप्तमांशोभ
वति।शाहोणकस्मिन्भागेवर्धितेचतुर्विंशतिभागारज्जुर्भवति।ततस्तोथांशोऽष्टौभागाअप्रणयाभवति।

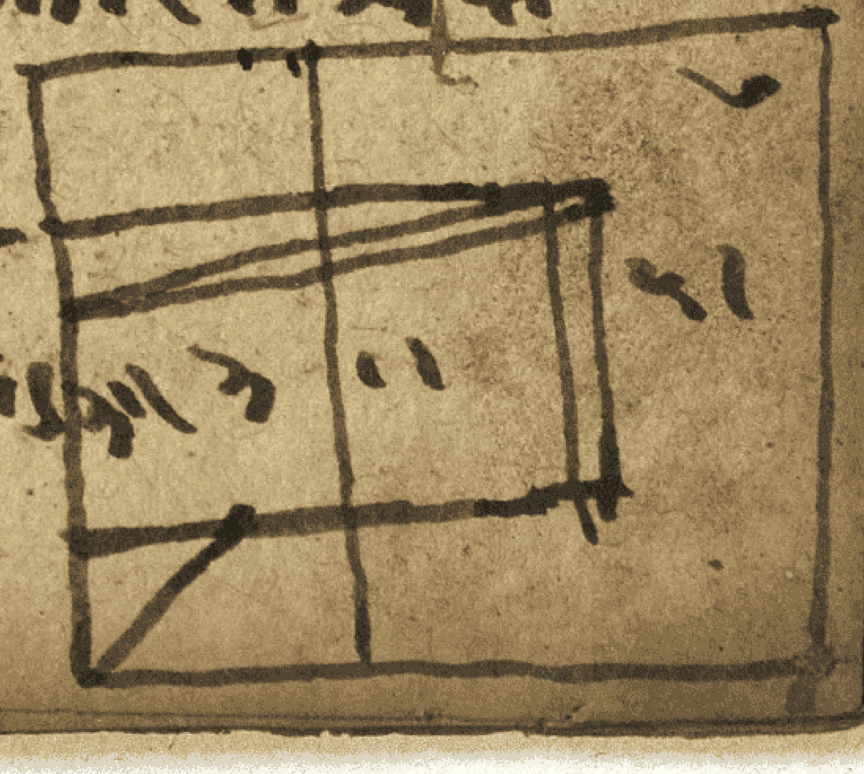

अपेक्षितानुकर्षि विन्यूनास्तोत्रिपञ्चासप्तपादयुक्तानि सत्तोपिवेसनंतरो क्रमसद्भ्यानिरासार्थः। अत्रके चिदष्टप्रक्रमेषु आ
हवनीयाधानपक्षे आधानेपादकं कुर्यात् सोमेतु द्विपदो भवेत्। अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात् प्रक्रमं याज्ञिको बुधः। साधाने एकपद
प्रमाणप्रक्रमाभिधानात् सदष्टस्य च द्वादशांगुलं पदमिति सूत्रोक्ते द्वादशांगुलस्याभिधानाद् अष्टप्रक्रमांगुलानि षण्णवतिः।
तस्तृतीयांशो द्वात्रिंशत्। तद्द्वयं चतुःषष्टिः आहवनीयमध्यात् तावत्प्रतीचीतो द्वात्रिंशदंगुलमध्ये मिते दक्षिणस्यां दक्षि
णाग्नेः स्थानं तत्स्थानात् प्राच्यां एकोनविंशत्संगुलानि दक्षिणाग्नेर्मार्गे। अपरिमिताहवनीयस्य मध्यात् सप्तपंचांगु
लेषु विषु अंतः। तेन पंचदशांगुलानि दक्षिणाग्नेर्व्यां निपतंति। तेन तत्परिहारार्थं सप्तविंशत्यंगुलवर्तना गार्हपत्यस्य पू
र्वे प्रांताद् आहवनीयस्य प्रत्यक्प्रांतो। ष्ट प्रक्रमेषु कार्यः। एवं च दक्षिणाग्नेर्वेदिमध्ये निपातो न भवतीत्याहुः। तत्तु
न युक्तमिव भाति। न हि अष्टमप्रक्रमपक्षे आहवनीयप्रत्यक्प्रांत गार्हपत्यपूर्वप्रांतयोः प्रमाणमस्ति। तं वा अष्टासु
विक्रमेष्वादधीतेत्यादि। यत्रैव स्वर्थं मनसा मन्येत तत्रादधीतेत्यविशेषविधानात्। अष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादश
सु मध्यावेस विशेषसूत्रितत्वाच्च। न च सर्वपक्षेष्वपि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्योक्तप्रांतार्दिवत्स्वयैव विधानं। गार्हपत्य
स्योद्धृतात् सप्त प्राच्यः प्रक्रमाः प्रक्रामति। ततः प्राञ्चं आमं इति मीमीते तस्य मध्य आहवनीयायोद्धृतायोपहतो इति श्रुत्य
नुगतसूत्रकारेण सप्तप्रक्रमेष्वपि ध्यामेव साग्निचिसहीत प्रथलेनाद्ध्यामाते आहवनीयमध्याभिधानात्। द
तरस्यापि तृतीये दक्षिणतः इति सूत्रानुगतशुल्बसूत्रकारेण तस्मिन्नग्नि इति दक्षिणाग्नेरप्यतद्ध्येवाम्नानात्।
न चैवं क्रियमाणे दक्षिणाग्निर्वेदिमध्ये निपततीति न्याय्युक्तमिति वाच्यं। पूर्वप्रत्यक्तो हि असंजातविरोधी दक्षिणा
ग्निः। न चोत्तरप्रवृत्तया वेद्या अग्नीनां दक्षिणाग्नेर्वा स्थानबाधः कर्तुं शक्यते। आर्द्दष्टस्थानत्वाद् दक्षिणाग्नेर्वेदि
२ पूर्वप्रवृत्तात् हि असंजातविरोधि गार्हपत्यादयो अग्नयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्ये निपातेपि न दोषः। स्वरधिष्ठ्योपापरवादे स्तथात्वेन मानं। यथा ... बलवत्सप्तसश्रुतिसूत्रोदितगार्हपत्यस्याग्निस्थानस्य वे
दिप्रमाणस्य च दुर्बलपरिभाष्योदितदक्षिणाग्न्यायतनपरिमाणस्य वा विशेषे दक्षिणाग्न्यायतनपरिमाणसंकोचो युक्तः। य
हि तु वेद्यां दक्षिणाग्निसन्निपाते संतं हुदुलेख स्तदा तथा वेदिमानं कल्प्यं यथा वेदिमध्ये दक्षिणाग्निर्न पतति। यावता मे
व स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति। वेदेरेवि क्रमाणविधानात्। वस्तुतस्तु क्रमपादविक्षेपः इति पाद एव पुरुषस्य प्रक्र
मः स च पंचदशांगुलो भवति न द्वादशांगुलः। यत्तु द्वादशांगुलं पदमिति तत्तद्गोपरिभाषिकं। अत एव कर्कोपि संप्रदायाच्चैः सो
मे प्रक्रमोऽध्वर्युसतोनयात्रमानिकः। प्रक्रमात्प्रक्रमतीति प्रक्रमणपदार्थस्य प्रधानस्याध्वर्युविलानत्वं गम्भूतः। प्रक्रमो
ऽध्वर्योर्देवानामप्रक्रमेणाध्वर्युणा प्रक्रमणं कर्तुं शक्यते। यथा च चतुरोपसुष्ठुनिर्वपति। सत्र मुष्टिकरणध्वर्योर्धनयजमान त
स्येति। अपरे तु श्रुतिसूत्रे कर्कादिभाष्ये चाहवनीयस्य च तत्पश्चात्प्रत्यर्क्तिं प्राचीं वेदिमिच्छंति। तत्र पंचदशांगु
लपादप्रक्रमतोऽष्टप्रक्रमे चाहवनीयमध्यस्थानकरणेपि वेदिमध्ये एव दक्षिणाग्निरखरमध्यं निपतति तत्र हुदुलेख
यथा दक्षिणाग्निरखरो वेदेर्बहिर्भवति तथा मत्या प्रमाणेन वेदिः कार्या। अत्र गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निस्थानप्रसंग
तोऽस्या नाकारप्रमाणानि अभिधीयंते। तत्रागमे परिमंडलं चिन्हं गार्हपत्यस्य चतुरस्रमाहवनीयस्य। अर्द्धचंद्र
द्वं दक्षिणाग्नेः सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यवदिति। श्लोकश्च लेख्यः। अरत्निमात्रं चतुरस्रं तु पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत्। एष च
अं क्राकृतिः पश्चात्संद्राद्धं दक्षिणवृत्तिः। अरत्निरिति सनुमानेर च क्राकृतिश्चंद्रार्द्धं दक्षिणे। अरत्निरित्यरत्निः सेत्र फल
मणिबंधे सोष्कः। तथा ... शतपार्श्वभागश्चतुर्दशांशैः परिलिख्य नर्थं। तथैव बाहुद्विगुणे रक्षयं ...
रायप्रत्येत्तु तीयं। अंगार्द्धं। अर्द्धचतुर्दशैरस्मिन्नर्धेचतुर्दशांशैरितिस ... साह्यत्रयोदशैरितिसर्थः। अष्टद्विगुणे सो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१

शु॰सू॰भा

ऽष्टाभिरंगुलैरर्धयवैः परिलेखः। त्रिंशद्भिरंगुलैर्भिर्जीवामायम्य उदक्कृदि स्थूपवर्त्तम तृतीयांशं लेखेत्। तत प्रपंचस्तत्रैव यथा। षोडशांगुलतानी
येवतं स्यात्षोडशांगुलं। तावदेव ततो गत्वाहुर्द्धतमध्यर्थके। अग्निस्थानमध्यशंकोः सकाशात् षोडशांगुलततो यांत्रिसप्तंतापं चांगुलेषु उदक्कृदि
त्रिज्यां कुर्यात्खेथः। तत्संकुमारस्य षोडशांगुलमितव्यासार्द्धरज्वा वृत्तं स्यात्परिलिखेत्। ततस्तस्मादेव शंकोः सकाशात् तावदेव षोडशांगुलतानी
र्धेन्दु उदक्दक्षिणगत्वावर्तं लेखेत्। आदानेन उत्तरदि वस्थूपवर्तं त्रीषं सजेत्। दक्षिणदिक्स्थूपवर्तानीत्यर्थः। इदं भूपाकारं क्षेत्रं संपत्ते। अथ
वृत्तव्यासः ३२१ स्थूलहस्ता ओ३० मासः २११७ एतत्फलं स्थूलहस्त ५१५ तेनैकादशांगुलानि न्यूनानि भवंति। एतदर्थकमेव श्लोकांतरं तन्मे
५ वासवैः षड्भिरंगुलैरर्धयवैर्वृत्तमालिखेत्। चतुर्भिर्सयवैर्हीनं षडंगुले मंडलकं ततः। आचार्ये अष्टांगुलैः षोडशांगुल आसार्द्धेन नवृत्तमालि
खेत्। तन्मंडलकं सयवैः षड्भिरंगुलैः एकेन यवेन सहितैः षड्भिरंगुलैः। पुनः कथंभुतैः। चतुर्भिः सयवैः चतुर्भिरंगुलैश्चतुर्भिर्यवैः सहितैः एवं
चतुरंगुलैः पंचयवसहितैः प्रमितं उदक्कृदि स्थूपं वर्तानां त्रिंशा जीवयालेखेद्दिक्सर्वः। अष्टाविंशत्यंगुलवृत्तस्य तृतीयांशो दशांगुलानि पंचयवा
श्चभवंति। तत्र जीवापित्रिंशदवेतितुल्य एवाष्टांतरं किंचित्। दक्षिणाग्निरवरसाधने प्रकारांतरं अर्द्धचंद्ररूपं श्लोकद्वयं। एवं यथा। अग्नेरु
दक्सार्द्धनवांगुले मध्यं ततो लिखेत्। वृत्तमेकोनविंशत्या सा प्राचीत्या भगाभवेत्। उत्तरार्द्धं विहायायाकृरवरो◆ग्नेर्दक्षिण स्पृत। अग्नेर्वृत्त
तीयरूपाद्दक्षिणाग्निस्थानादुदक्कृदि आदिविंशसार्द्धनवांगुले मध्यं कदिष्यभागे वृत्तमध्यं। ततस्तस्मान्मध्यादेकोनविंशासा एकोनविंशा
संगुलकं आसार्द्धं नवृत्तं लिखेत्। वृत्तमध्यगापाचीआभवेत्। वृत्तस्यमध्ये पूर्वापरलेखयाक्षत्वा दक्षिणोत्तरमर्द्धं त्यक्त्वा यासमं द्धृधावि
भज्यपुरुदक्कृदि स्थूपं वृत्तार्द्धं विहायस्वल्पकालं तुल्याअवाणं दक्षिणभागस्थं वृत्तार्द्धं दक्षिणाग्नेः खरस्थानं। तुरीयः। प्रकारांतरं परिग्र
हे। एवं च सर्वेषामग्नीनां खरआयतनमात्राः क्षेत्रफलतो भवंती स्तत्कृतं भवंति। कर्कोचार्यस्तु। आहवनीयादीनां प्रमाणं बाहुप्रमितमाहुः।
तपथ्या। अग्न्याधाने समिधं प्रक्रम्य असौ साभ्रतबाहुप्रमाणा स्यात्। अपि क्रमस्य एताव प्रमाणत्वात्। न तु तः। पश्चिमानां वर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्तयात्। वर्मणा श्वशरीरप्रमाणत्वादिस्मादिना। केचित्तु अग्नीनां मेखलात्रयमाहुः। तत्रैवादर्कं च श्लोकं पठंति। तथ्यथा। अग्नीनां तु स्वरः कार्यो
ख मेखलात्रयसंयुतः। द्व्यंगुलोच्छ्राया येवस्ताश्चतुरंगुलः। विस्तारस्त्र्यंगुलोन्नतरः स्यादिपाडः। एकैका मेखला चतुरंगुलोच्छ्रिता पूर्वपूर्वमे
खलोपरि उत्तरोत्तरा एवं मेखलात्रयं मिलित्वा द्वादशांगुलोच्छ्रायः सिद्धो भवतीति। राम वाजपेयिभिः अश्वस्मात्। अपरे तु मेखलाकरणमयुक्त
मित्याहुः। अविधानात्। तेषां आधारस्फुरित क्रोपांडौ व मे तेन सतेजसएतेन वीर्यवंतं स्वस्मादाधारः स्फुरितस्त्र हरिस्वामिभिः पृथिवी नाम संताग्नि
सन्निधानतो दाहसंभवादाधारं वेदि यातीति तेषां आधारहति असंताग्निसन्निधानदर्शितां तत्र मेखलासत्वेन संभवात्। किंच मेखलासत्वे आहु
तीनां बहिः परिधिस्कंदनप्रायश्चित्तविधानं नोपपद्यते। कूर्चं निधाय गार्हपत्यसमवे सततरतित्र च न संभवतीति। एवं मेव राम भवं द्रवाजपेयिनो प्याहुः।
नृपर्यस्योत्तरात् ६ सउत्करः। पूर्वत्रपूर्वार्द्धे आहवनीयमध्याद्प्रपसक अंतरत्रिभागेनयाख्या चतुरस्त्रं कृत्वा तद्दक्षिणश्रोण्यां दक्षिणा
ग्निदिस्कं। उत्कर निष्पास्ते तु तत्पूर्वस्य अपरार्द्धे गार्हपत्य मध्याद्प्रा प्राच्यां पूर्वोक्तं अंतरं त्रिभागेन याख्या सम चतुरस्त्रं कृत्वा तच्चतु
रस्त्रोत्तरांसे उत्करः कार्यः। करणं वा र्यास्तु वेदिं परि समुत्सवित्तीयाग्निदुत्तरत उत्करं करोतीति। वेदिसन्निधानाद् दूरे च वित्तीयेन गार्हपत्या
हवनीय वित्तीयेरत्याहुः। अत्र वेदेर्मध्यभागे अरत्निः प्राचीनत्र प्राकू मध्यसूत्र वितृतीये अरत्निमिते उत्तरतः उत्तर क्रियमाणे वीरमध्य
एवोत्करः पतेत्। तत्र सन्निधानाद्दूरे उत्तरत उत्करं इति विरुध्यते। पूर्वेणोत्करं ६ संचरं परिहाप्येति चाल्यालकरणे च वेदेर्बहिरुत्करं संख्यति।
तेन गार्हपत्याहवनीयांतरालपूर्ववितृतीये। केचित्। राम वाजपेयिनस्तु योगम्भेति सूत्रावृत्त्यावेदेर्बहिरुत्करः पतेत् यो उत्करः कार्यः इत्याहुः।
अपरे तु वेदेरुत्तरांसं प्राक्सूत्रांतरालपूर्ववितृतीये उत्तरत आहुः। तत्रायुक्तमिव भाति। तृतिश्रु लवभाष्ये प्रथम कंडिकासमाप्ता ७।
चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासा संबंधिनी यं पर्वत त्र द्वे वेदि द्वावग्नी भवतः तिश्रु सारख्येणोत्तरे द्वे वेदी विहिते तयो रुत्तरारथ्यमात्रात्
रेतिसंग्रहता रथसंमिते तो का तन्मानं च विशिष्यते। कः। अत आह। अंगुलैरथ्यसंमिता। आः प्रमाणं। रथसंमिताथा वेदेरंगुले सत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रमाणमुच्यते इति शेषः तत्राष्टाशीतिशतमीषा। अष्टाशीत्यधिकं शतं अंगुलानि ईषा। प्राग्वंशसूत्रमित्यर्थः। चतुःशतमक्षः। चतुरधिकं
शतमंगुलानि अक्षः। अक्षकूटदक्षिणेन तत्र श्रोणिसूत्रं। षडशीतिर्युगं। पुरस्तात् दक्षिणोत्तरं समसूत्रं षडशीत्यंगुलप्रमितं। एवं रथप्रमाण
कथनेन रथमात्री वेदिर्देशितो भवति। तत्साधनोपायमाह। ज्ञानुःशम्यापादेन तु रस्वारत्निमिताः। ज्ञानुः मुलहस्तिना शंकुभ्यासार्धमभ्यासश्चैते ते निर्दे
ष्टव्यं। आज्ञासंबंधांगुलमुक्तं द्विहस्तं। सोपलक्षणं नवसप्तांगुलके षष्टमाश्चं प्रोक्तं एवमर्थं रथसाधने। रथ्यावयवप्रमाणप्रसंगाच्छम्या
पादयव प्रमाणमाह। चत्वारो यवाः कशम्याः। शम्यात्रिंशदंगुलेत्यर्थः। पित्र्ये वेद्याः दक्षिणात्रिपुरुषमात्रं अभिमीतेति सूत्रितं। तत्साधनमाह।
पैतृक्यां द्विपुरुषं चतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शंकवः समाधिः। पैतृक्यां पित्र्यमेधवेद्योर्द्विपुरुषं द्विगुणपक्षसेत्र फलं कं समचतुरस्रमा
क्षण यावत् तुर्थी करणी करणीं स्तृतीयेन वर्धयेदित्यादिवत् प्रमाणमात्री सा विंशतिशतांगुलक पुरुषमितसमचतुरस्रस्य द्विकरणी ह्याति
लम्भूता अशीतिशतांगुला भवति। तथा द्विकरण्या समचतुरस्रं कृत्वा तत्स्य करणीमध्येषु प्रागुदग्वा प्रसूत्रमांतेषु शंकवो निखेयाः। तत्
स्थं कुष्टुचयपरि तः सूत्रवेष्टना स्यात् तत्र त्रैः कोणचतुष्टयस्थं पुरुषचतुर्थांशफलकं तिर्यग् आनीपार्श्वमान्यपक्षणयाप द्विद्विरन्यं सेत्रच
तुष्टयं परिसमं भवति। पुरुषचतुर्थांशचतुष्टयपरिमाणेनेकः पुरुषपरिमितो भवति। एकएव पुरुषः शिष्यते इत्युक्तं भ
वति। समाधिः साधनोपायः इत्यर्थः। अत्रका साधना-र्यत्रैः उत्तरतः पत्रुपश्चाच्छ्रोतिविशेषउक्तः। समलं छुताम्रि
च बुद्धिक्षेत्रो भाभूदित्यपेक्षितः। तस्याधुनो प्रकाशो यथा। विंशतिशतांगुलकपुरुषमितसमचतुरस्रक्षेत्रफलं १४४००

चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि शतानि भवंति तावत्फलकं दक्षिणात्रिपुरुषक्षेत्रं तत्प्रकारेण साधयितुं तस्मि
न्क्षेत्रे चतुर्विंशत्यंगुलयुतो नसप्ततिशतांगुल

कर्णरूपे लम्बासूत्रेण द्विधा भक्ते सति
शतद्वययुतसप्तसहस्रांगुलक्षेत्रफलके दक्षिणो तरे द्वे त्रिकोणे भवतः। तत्रोत्तरतः पश्चु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्चाचेति श्रीभगवत्साधनोक्ते रूतरं त्रिकोणं चतुरस्रं स्कंतारसप्तसहस्रांगुलक्षेत्रफलकं कार्यं दक्षिणं तु सप्तसहस्रांगुलफलकं [illegible]त
थो लंबश्च। लंबः स्यात्त्रिभुजे क्षेत्रे आबाधापहृतं फलमित्यानेयः। तत्र दक्षिणत्रिकोणस्य सप्तसहस्रांगुलानि ७००० फलं। उत्त
रस्मात् तिलयुतचतुश्शीसंगुलाबाधाया ८० तिल २० हृतं लंबः षोडशतिलयुतचतुश्शीसंगुलानि ८७।१६ उत्तरस्य चतुःसमस्तु तरसप्त
सहस्रांगुलानि फलं तयैवाबाधाया हृतं लंबो षट्तिलयुतसप्तशीतिः ८७।८६ उभयत्रापि पुरुषद्विकरणी प्रमितप्राक्सूत्रार्द्धमेवाबा
धा। तयोर्भुजे स्तु। स्याबाधालंबवर्गैक्यमूलं स्यात्त्रिभुजे भुजइतिरीत्यानेयः। तत्र दक्षिणस्य आबाधा ८०।१२ वर्गः ७१।२४ तिल २०
लंबः ८७।१६ वर्गः ६१०० ६ तिल २ ऐक्यं ...८००।१ तिल २ ऐक्यं ...०० तिल ३० मूलं ...८ तिल १ भुजः। उत्तरस्य तु आबाधावर्गः स एव। लंब
वर्गः ७६१२२ तिल ७ ऐ ७४८०१ तिल २ मूलं ...११ तिल २५ भुजः। इति क्षेत्ररूपं। तत्साधनं च। पुरुषद्विकरण्योः प्राक्सूत्रं रेखा तदंतयोः शंकू द
त्वाद्विपाशं द्विपुरुषां २८०।६ रज्जुमावेष्टत। नवषभिस्तु तिलैर्युक्ते: साष्टदशाचांगुले:। चिह्नितामेकतः पाशं तं पाशं दक्षिणे क्षिपे
त्। इतरं तूत्तरे शंकावथ केनापूर्वतः। भ्रतो आंचांकतः शंकू निखने सद्विवेष्टयेत्। रज्वा क्षेत्रं भवेत्पश्चात् स्पष्टमुत्तरतोपि च। एवं
कासाधने नोक्तं क्षेत्रं सा अंसुयाज्ञिकैः। उत्तरतः पश्चः पश्चार्धेति सूत्र एकधा। भुजलंबप्रभेदेन क्षेत्रमुत्पद्यते यथा। दिक्स्तंभि
पुरुषक्षेत्रं [illegible] कोणमुन्नयेत्। स्वेष्टमानेन तन्मानाद् दक्षिणं कोणमुन्नयेत्। कोणपार्श्वगसूत्रैः स्यात् पश्चादुत्तरतः पश्चु। इह ले
कंतरं प्रसमाश्रित्य सोक्तं यथा महीति। पैतकांद्विपुरुषं चतुरस्रं [illegible] द्विपुरुषक्षेत्रफलकं चतुरस्रकरणमुक्तं। तद्विकरणी
साध्यं। अग्नेश्च पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी साद्वयस्पृति। अतएव तदर्थं पंचविंशोरज्जुर्भवतीत्यर्थः। करणीतत्करणी
तिर्यङ्मानी पार्श्वमानीत्यप्रवर्ण्यापदेति पंचसः [illegible]। क्रियते क्षेत्रं न्यायप्रवृत्तैः पारं दिष्टते यया सा करणी प्रमाणरज्जुरित्यर्थः।
सैव पुनर्द्वित्रिचतुःकरण्यादिरूपा तत्करणी। तिर्यङ्मानीयते यया सा तिर्यङ्मानी। पार्श्वं मीयते यया सा पार्श्वमानी। अक्षिव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रं संपादयती स प्रमाणया करणीरज्जुरित्यर्थः॥ अत्र पितृमेधानां तासां वेदीनां साधनमुक्तं॥ इदानीं सूत्रवेदिसाधनमुच्यते॥ तत्र ज्योतिष्टो
मे श्रूयते॥ तां वै शुगमात्रीं सर्वतः करोति यजमानस्य बाहवापदानीति॥ तत्र सर्वतो द्व्यापदानीत्यस्य तस्मा एतत्पदक्षेत्रफलोत्तरवेदिः स्ति
द्धा भवति॥ काश्यापनेन च वरुणप्रघासेषु साम्यामात्रीं विहृतो याम परिमितां शुगमात्रीं यजमानद्व्यापद्यां वेसभिधाय सोमे वोत्तरे श्यपस्पु
रणश्रुतेरसंभवात्॥ एतिवदता एतत्पदक्षेत्रफलैव दर्शिता॥ शुल्बसूत्रकारस्तु॥ यजमानद्व्यापद्यांवे सेतावदेव सूत्रमालोच्य द्व्यापदक्षे
त्रफलाभिसंधानेन द्व्यापदोत्तरवेदिकरणीमवतारयति॥ पदं त्रिर्यग्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णया रज्जुर्दशकरणी॥ एकं पदं ति
र्यग्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी॥ त्रिपदादि नवपदकरणी भवति॥ त्रिः प्रमाणा नवकरणीति वक्ष्यमाणत्वात्॥ तस्य क्षेत्रस्याक्ष्णयारज्जुः
साद्दशकरणी दशपदक्षेत्रकरणी॥ अग्नौ च सादशैतास सैतस्य वेदिः श्रूयते तत्साधनमाह॥ द्विपदा तिर्यग्मानी षट्पदा पार्श्वमानीत

स्याक्ष्णया रज्जुश्चत्वारिंशत्करणी॥ षड्यामिता तिर्यग्मानी द्विपदा हि चतुःकरणी भवति॥ द्विः प्रमाणा चतुःकरणीति वक्ष्य
माणत्वात्॥ षट्पदप्रमिता पार्श्वमानी॥ षट्पदा हि षट्त्रिंशत्करणी भवति॥ यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावत्तावतो वर्गो भव
तीति समस्येति वक्ष्यमाणत्वात्॥ तस्य क्षेत्रस्याक्ष्णया रज्जुः सा चत्वारिंशत्करणी भवति॥ साम्यामात्री विहृतो याप
रिमिता शुगमात्री द्व्यापदचत्वारिंशदेति पञ्चोत्तरवेदिप्रमाणान्याम्नातानि॥ तत्र द्व्यापदचत्वारिंशत्स्वयोः प्रपंचः कृतः॥ वित्तयोत्तर
वेदेर्वेदिः क्षेत्रफलतरतीयांस प्रतिपत्त्या द्वेष्यानेकविधप्रमाणत्वादिह न विवेकः कृतः॥ अपरिमितोत्तरवेदेस्तु अपरिमितं प्रमाणं
श्रूयते सतो वगतमेव॥ युगशम्यामात्री वेति अत्र तदर्थमाह॥ उपदिष्टं युगप्रमाणं शम्याप्रमाणं च दर्शनात्॥ उत्तरवेदिप्र

माणे युतयोर्दर्शनात् तत्प्रमाणे वक्ष्यं॥ तद्ध्रुवमात्री वेदिप्रसंग एवोक्तं॥ यदुक्तं पदं तिर्यग्मानी त्रिपदा पार्श्वमानीत स्याक्ष्णया
रज्जुर्दशकरणी॥ द्विपदा तिर्यग्मानी षट्पदा पार्श्वमानीत स्याक्ष्णया रज्जुश्चत्वारिंशत्करणीति॥ तत्र क्षेत्रज्ञानोपाय-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मात्। दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोतीति क्षेत्रज्ञानं दीर्घचतुरस्रक्षेत्रस्य या
तिर्यङ्मानी प्रमाणत्वेन करणीत्वेन करणत्वेन पृथग्भूता सती यत्प्रमाणकं समचतुरस्रं करोति यावच्च पार्श्वमानी प्रमाणत्वेन करणीत्वेन पृथ
ग्भूता सती यावत्प्रमाणं समचतुरस्रं करोति तदुभयसमचतुरस्रक्षेत्रं दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुः करोति दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णया
रज्ज्वा करण्या कृतं यत्समचतुरस्रं क्रियते तत्तिर्यङ्मानीप्रमितकरण्या कृतं समचतुरस्रं पार्श्वमानीप्रमितकरण्या कृतं च समचतुरस्रं स
मस्तमपि एकीकरोति। उभयं करोतीति क्षेत्रज्ञानं कर्तव्यं। प्रकृतसाद्धि दीर्घपादान्तं समचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुर्द्विकरणीति प्रथ्यकृव
प्रमाणत्वात्। यत्र तत्र। चतुरस्रे सर्वत्रैव दीर्घसमे च चतुरस्रे इदं क्षेत्रज्ञानमनुगतं भवति। एवं दीर्घचतुरस्राक्ष्णया
रज्जुपुरस्कारेण क्षेत्रज्ञानमुक्त्वेदानीं समचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुपुरस्कारेण कार्यप्रपञ्चनेन विशेषतो द्विकरणीस्वरूपं
प्रदर्शयति। समचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुर्द्विकरणी। एकपुरुषादिप्रमाणभूतसमचतुरस्रक्षेत्रस्य याक्ष्णयारज्जुः
करणीरज्जुः सा द्विकरणी द्वयोः क्षेत्रयोः करणी संपादिका। तुल्यप्रमाणयोर्द्वयोः क्षेत्रयोः करणी। प्रमाणरज्जुरित्यर्थः। एवं
द्विकरणी उक्ता। इदानीं तामेव गणनाक्रमेण विशदयति। करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन सवि
शेषः। उदाहरणेनैव आख्या। यथा। द्वादशांगुलसमचतुरस्रस्य द्वादशांगुला करणी। तां तृतीयेन स्वतृतीयांशेनांगुलचतुष्टयेन व
र्धयेत् तत् च स्वचतुर्थेन तच्च करणी। तृतीयांशमंगुलचतुष्टयरूपं स्वस्य चतुर्थेन अंगुलचतुष्टयस्य चतुर्थांशेन एके
नांगुलेन वर्धयेत्। कथंभूतेन स्वचतुर्थेन आत्मचतुस्त्रिंशोनेन। आत्मनः करणीतृतीयांशस्य एकांगुलस्य एकेन चतुस्त्रिं
शेन ऊनेन। तत्रांगुलस्य चतुस्त्रिंशांशः एकस्तिलः। तथा च बौधायनसूत्रम् अंगुलं प्रकृत्य चतुस्त्रिंशत् तिला इति। अंगुलावयवे
नाभिहितं सविशेषः। अत्र चतुस्त्रिंशांशस्य चतुस्त्रिंशांशोऽपि करणीषोडशभागोऽप्यते सविशेषः। सचतुस्त्रिंशांशः विज्ञातशेषः

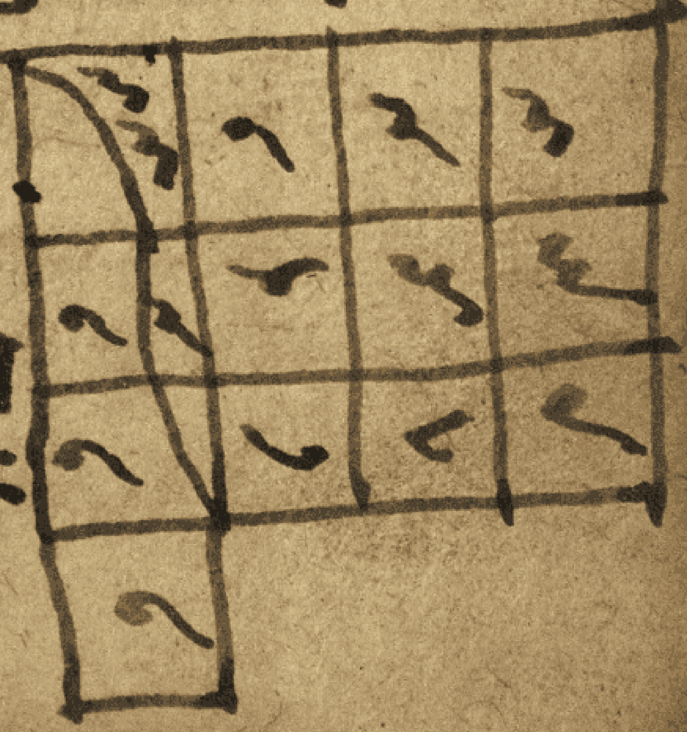

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यः। द्विकरणी साधनं। क्षेत्रेष्वपि विशिष्टं। यथा। द्वादशांगुलकरणी कसमचतुरस्रक्षेत्रफलं कथं तत्र व्यासः सार्द्धत्रयोदशांगुला
निसा करणी। तां तृतीयेन सार्द्धचतुर्थ येन तत्र वास्य चतुर्थेन अष्टमांशाधिके नैकेनांगुलेन पश्यात् समचतुरश्रकोणेन किंचिदधिकेके नति
लेनोनेनेत्यर्थः। एवं च द्वादशांगुलव्याससमचतुरस्रक्षेत्रफलकं तत्र व्याससार्द्धत्रयोदशांगुलस्य द्विकरणी। किंचिदधिकेकातिलो
नाष्टमांशसहितोनविंशत्यंगुलानि भवंतीति। अयं च द्विकरणी साधनोपायश्चतुरस्रे वर्तते चतुरस्र एकएव। तत्रोदाहरणं यथा। ए
कहस्तक्षेत्रफलकं तत्र विष्कंभः चतुरस्रमंडलं चिकीर्षन्निति वक्ष्यमाण द्विशतसप्तविंशत्यंगुलानि साकरणी। तत्तृतीयेन नवांगु
लेन। तत्र वास्य चतुर्थेन सपादांगुलद्वयेन तदास चतुरस्रकोणेन सपाददशांगुलद्वयेन उनेन सपादषट्त्रिंशत्युतमंगुलेन। एवं च सपाद ष
ट्त्रिंशत्संयुक्तषट्त्रिंशदंगुलरूपा द्विकरणी द्विहस्तक्षेत्रस्यैकं भवति। एवं द्विकरणी मुख्यासौ त्रामणी वेषु
पशुकां त्रिकरणीमाह। प्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणी। अत्रोदाहरणेनैव आख्या।
यथा द्वादशांगुलप्रमितं दैर्घ्यप्रमाणं तिर्यक्प्राची कार्या दक्षिणात्तरं सूत्रं देयं द्विकरण्यायामः पूर्वोक्त प्रकारेण
द्वादशांगुलस्य द्विकरणी एकेन तिलेनोना सप्तदशांगुलानि तन्मित आयामो दैर्घ्यं प्राग्परं सूत्रं पार्श्वमानीति यावत्

तस्य क्षेत्रस्य यथा अक्ष्णयारज्जुः कर्णरज्जुः त्रिकरणी। द्वादशांगुलप्रमितानां त्रयाणां समचतुरस्राणां करणी प्रमाणरज्जुरि
त्यर्थः। स्थूलदृष्ट्या सार्द्धषड्विंशतितिलसंयुक्तैकविंशत्यंगुला। तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता। एतेन त्रिकरणी समासेनत
तीयकरणी संपूर्णक्षेत्रस्य तृतीयांशकरणी व्याख्याता निर्देशेन प्रकथिता। या सौत्रामण्यां साग्निसौमिकप्रक्रमस्तत्तो
येनेति सूत्रेणोक्ता। तत्साधनप्रकारमाह। प्रमाणविभागस्तु नवधा। द्वादशांगुल पदं प्रक्रमाख्यं पदं इति। षड्विंशदंगु
लसमचतुरस्रसाग्निसौमिकप्रक्रमप्रमाणस्य नवधा विभागः कार्यः। एतदेव विवृणोति। करणी तृतीयं नवभागः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ षड्विंशत्यंगुलस्याग्निः सोमिकः प्रक्रमः प्रमाणं करण्याः। ततो यमं द्व्यंगुलान्यंगुलं समचतुरस्रक्षेत्रं संपूर्णं षड्विंशत्यंगुलप्रक्रमस
य चतुरस्रक्षेत्रस्य नवभागाः नवमो भागः ततोऽनेन नवमांशाद् त्रिवृत्प्रमाणं लाभः। नवभागास्त्र्यस्तृतीयकरणी। द्वादशांगुल
समचतुरस्ररूपास्त्रयो नवभागा एकत्र समासिता स्तृतीयकरणी। संपूर्णक्षेत्रं तृतीयांशकरणी भवति। एतस्या उपयोगमा
ह। सा सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था। सा तृतीयकरणी सौत्रामण्यर्था। तया प्रक्रमकार्यं कर्तव्यं। तृतीयकरण्याः प्रयोजनमुक्तं।
त्रिकरण्याः प्रयोजनमाह। त्रिकरणी समासार्था। क्षेत्रसमासार्थैव त्रिकरणी। त्रिकरणी समासप्रकारेण आपराध्यपर्यंता
नां क्षेत्राणां समासः कार्यः। अथ प्रमाणं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुश्चतुःकरणी। प्रमाणं तिर्यक् च
तुःकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुः पंचकरणी। प्रमाणं तिर्यक् पंचकरण्यायामस्तस्याक्ष्णयारज्जुः षट्करणी। एवंकू
रा आपराध्यपर्यंतं। तुल्यप्रमाणानां चतुरस्राणामुक्तः समासः। समप्रमाणानां द्वित्र्यादि आपराध्यपर्यंतानां चतुरस्रक्षेत्रा
णां समासमुक्त्वा एकीकरणप्रकार उक्तः। इदानीं नानाप्रमाणचतुरस्राणां क्षेत्राणां समास उच्यते। नानाप्रमा
णसमासे ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसो पार्श्वं। तस्याक्ष्णयारज्जुरुभे समस्यतीति समासः। नाना
प्रमाणसमासे। अतुल्यप्रमाणसमासचतुरस्रक्षेत्रसमासे कर्तव्ये। ह्रसीयसः अल्पप्रमाणसमच
तुरस्रस्य करण्या रज्ज्वा प्रमाणरज्ज्वा वर्षीयसो महत्प्रमाणसमचतुरस्रक्षेत्रस्य करणीं उभयपार्श्वमानीं ह्रू
पाम पश्चिमात् ... देन अल्पप्रमाणसमचतुरस्रकरणीप्रमिततिर्यङ्मानीकं प
हे प्रमाणसमचतुरस्रकरणीप्रमितपार्श्वमानीकं दीर्घचतुरस्रं क्षेत्रं स्यात् तस्य
दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्जुरुभे समस्यति। अल्पप्रमाणसमचतुरस्रमहत्प्र

तिर्यङ्मानी तिर्यङ्मानी भागमत चतुरस्रस्य

दीर्घ ... भ ... पार्श्व

पार्श्वमानी प्रमितं प यकृच्चतु रस्रपार्श्व मानी

दीर्घचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्ज्वा ... दीर्घचतुरस्रस्य तिर्यङ्मानी ... चतुरस्रपार्श्वमा नी च ... चतु रस्रं तदुभयं करोति

२४
भू॰ सू॰ भा॰

माणसमचतुरस्रक्षेत्रे एकीकरणेनेति समासः । इत्यनेन प्रकारेण नानाप्रमाणक्षेत्रसमासएकीकरणं कार्यं । दीर्घचतुरस्रा
करणं यथा । अंगुलविस्तीर्णस्यानीपार्श्वमानीय यत्र प्यप्रभूते कुरुत स्तुभयं करोतीति क्षेत्रस्थानमिलितो भवति । अत्रो
दाहरणं । सप्तांगुलसमस्तप्रमाणकं समचतुरस्रं । चतुर्विंशत्यंगुलं महत्प्रमाणं समचतुरस्रं । तत्र सप्तांगुलास
मचतुरस्रकरणाय हस्ताचतुर्विंशत्यंगुलमहत्प्रमाणसमचतुरस्रकरणी भुभयपार्श्वतोपच्छेदेन सप्तांगु
लविस्तीर्णस्यानीकं । चतुर्विंशत्यंगुलपार्श्वमानीकं दीर्घचतुरस्रं निष्पादयेत् । तस्य दीर्घचतुरस्रस्य यथा अक्ष्णया
रज्जुः पंचविंशत्यंगुला सा सप्तांगुलचतुरस्रं चतुर्विंशत्यंगुलसमचतुरस्रं चैकीकृत्य पंचविंशत्यंगुलं समचतुरस्रं करोतीति स
मक्षेत्रे चतुर्विंशत्यंगुले क्षिप्यते । एवं सप्तांगुलं तदा पंचविंशत्यंगुलकं भवेत् । क्षेत्रं तत्रोपलक्षितं प्रमाणं त
स्य श्लोके । सप्तानां वर्ग एकोनपंचाशत्तद्भवन्तु । महत्क्षेत्रस्य पूर्वत्र चतुर्विंशतिमानतः । अंगुलानि प्रदेया
नि दक्षिणे त्वक्षिणोत्तरे । इत्यभागे चतुर्विंशत्यंगुलान्यपि स्थापयेत् । पूर्वापरस्तयोरीशानाग्नेयकोणावधिश्च
तेन त्र्यैक्ये कोनपंचाशत्तममंगुलकं ददेत् । एवं क्षेत्रसमासश्च ज्ञेयो निर्ह्रासकोपि च । इति शुल्बभाष्ये द्विती
याः कंडिकाः ॥ २५ ॥ एवं क्षेत्रसमासस्यानेकधा विधिरीरितः । अधुना क्षेत्रनिर्ह्रासविधिरभिधीयते ।
चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षेत्तावदुभयतोपच्छिद्य शंकुं निखायाथ पार्श्वमानीं कृत्वा पार्श्वमानीसंमितां
क्ष्णयांतनोपसंहरेति समासे । पच्छेदः । साकरणेषनिर्ह्रासः । महत्समचतुरस्रात्स्वल्पप्रमाणं समचतुरस्रं निर्जिहीर्षन्निष्का
शयितुमिच्छेत् यावत्प्रमाणकं समचतुरस्रं निष्काशयितुमिच्छेत्तावदुभयतः पच्छिद्य तावत्प्रमाणकं महत्
समचतुरस्रस्योभयतः दक्षिणोत्तरपार्श्वमानोरपच्छेदं कृत्वा शंकुं निखाय ततः पश्चात्प्राच्योः शंकुं निखाय एकस्मिन्

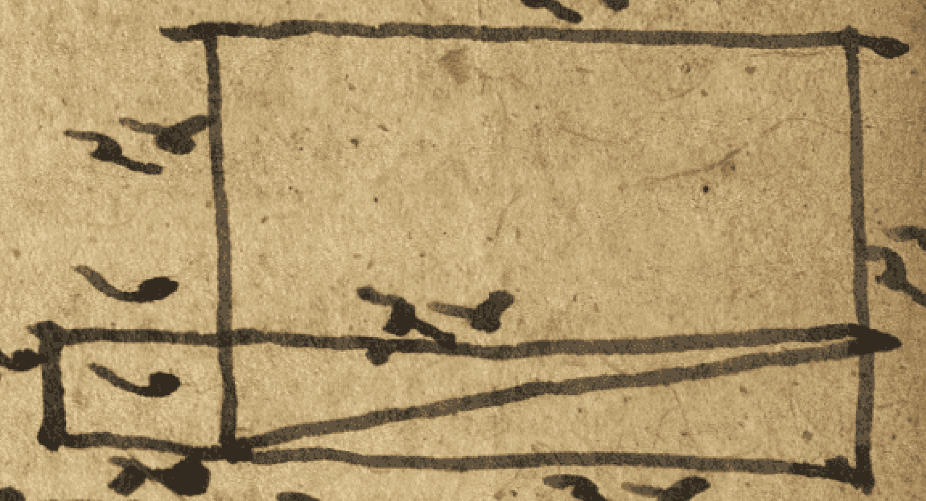

सप्तांगुलचतुर्विंश
त्यंगुलसमचतुरस्र
समासतोऽभूत्पंच
विंशत्यंगुलप्रमि
तं समचतुरस्रक्षेत्र
मिदं २५ २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रं कोर ... नुपार्श्वमानतु ... न्तरं कोटिमात्रं दीर्घचतुरस्रक्षेत्रं संपादितं पार्श्वमानीं कृत्वा अथ यावत्प्रमाणा तिर्यङ्मानीकं भवति तत्प्रमाणपार्श्व
मानीकं दीर्घचतुरस्रं संपद्यते। तथा पार्श्वमानीद्वयेन रज्जुं नीत्वा पार्श्वमानीसंमितामक्ष्णयां तत्रोपसंहरति तामेव पार्श्वमानीद्वयेन लक्षितां रज्जुं
तत्रापच्छिन्द्यादिति छिन्ने दीर्घचतुरस्रक्षेत्रे इतरपार्श्वमानीमक्ष्णयामुपसंहरति। अक्ष्णयाद्वयेनाकर्षयति। एवं पार्श्वमानीप्रमितरज्जोरक्ष्ण
याद्वयेनेतरपार्श्वमानीमुपसंहारे कृते सति यत्र दीर्घचतुरस्रपार्श्वमानीमक्ष्णयायाः समासो भवति एकीभावो भवति। दीर्घचतुरस्रे त्रिकोण
रूपं तां क्षेत्रस्य ... तत्र समासे समासप्रभेदे अपच्छेदः कर्तव्यः। अपच्छिन्नेतरबाह्यक्षेत्रस्य सा गः कार्यः सा करणी। दीर्घचतुरस्रे अपच्छे
दपरिच्छिन्नात् इतरपार्श्वमानी दीर्घचतुरस्रमध्यस्य त्रिकोणक्षेत्रपार्श्वमानीप्रमिता [illegible] क्षेत्रस्य करणी सर्वथा:। एष निर्ह्रासप्रकारः। २५

अत्रोदाहरणं। पंचविंशत्यंगुल प्रमितसमचतुरस्रात् सप्तांगुलसमचतुरस्रस्य निर्ह्रासे कर्तव्ये सप्तांगुलप्रमाणेन पंचविंशत्यंगु
लसमचतुरस्रं दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वमान्योरपच्छेदं कृत्वा तत्र [illegible] निरस्य यथा सप्तांगुलकं पंचविंशत्यंगुलपार्श्वमानीकं दीर्घच
तुरस्रं क्षेत्रं संपद्यते। तत्र [illegible] कोटितस्तरस्यांकुपर्यंतं पंचविंशत्यंगुलां पार्श्वमानीरज्जुं दत्वा तामेव पार्श्वमानीं तस्मिन्नेव दीर्घ
चतुरस्रे अक्ष्णयारूपत्वेन यत्र संगता भवति तत्र पार्श्वमानीं तत्रापच्छेदं कृत्वा तत्सप्तांगुलतिर्यङ्मानीकं पंचविंशत्यक्ष्णयाकं चतुर्विंशत्यंगुल
पार्श्वमानीकं त्रिकोणं क्षेत्रं संपद्यते। एवं पंचविंशत्यंगुलतोंगुलमात्रं बहिस्सरकं भवति। चतुर्विंशत्यंगुलेव त्रिकोणपार्श्वमानी [illegible] क्षेत्रस्य
करणी भवतीत्यर्थः। द्वादशांगुलके क्षेत्रे क्षेत्रं पंचांगुलकं यदि। प्रक्षिपेत् तत् क्षेत्रं भवेत् त्रयोदशांगुलं। त्रयोदशांगुलक्षेत्राद्यदि पंचांगु
लं हरेत्। द्वादशांगुलकं क्षेत्रं तदा स्यादुपलक्षितः। चतुरंगुलके क्षेत्रे अंगुलं क्षिप्यते यदा। तदा पंचांगुलं क्षेत्रं भवेदेवोपलक्षितः। यदा
पंचांगुलात् क्षेत्रादंगुलं निर्हरेत्तदा। चतुरंगुलकं क्षेत्रं दृश्यते चोपलक्षितः। उपलब्धिप्रमाणेन शुल्बशास्त्रं प्रवर्तते। तेनोपलक्षितः
सर्वशास्त्रे ज्ञेयं [illegible]। दीर्घचतुरस्रं [illegible] समचतुरस्रं त्रिकोणं मध्ये तियोगपच्छिद्य [illegible] भजेत् इतरचतुरस्राद् दक्षिणतोऽपरस्या

च्छेषमागंतुनासंपूरयेत्तस्यो कोणे निर्ह्रासः। दीर्घचतुरस्रमायामार्द्धविस्तारं क्षेत्रं यदि तत्क्षेत्रफलमेव तत्क्षेत्रसंमितमेव समचतुरस्रं कर्तुं इच्छेत्तदा दी
र्घचतुरस्रक्षेत्रं मध्ये मध्ये प्रदेशे समार्द्धभागे आयामार्द्धप्रमितविस्तारप्रमाणेन अपच्छिद्य द्विधा कृत्वा समप्रमाणे द्वे समचतुरस्रक्षेत्रे कृत्वा
तयोः क्षेत्रयोः एकं समचतुरस्रक्षेत्रं विभज्य मध्ये तिर्यगपच्छेदेन द्विधा कृत्वा एकस्य समचतुरस्रस्य मध्ये तिर्यगपच्छेदेन द्वे दीर्घचतुरस्रे कृत्वा
तयोः क्षेत्रयोरेकं दीर्घचतुरस्रक्षेत्रं द्विधा विभक्तेतरसमचतुरस्रक्षेत्रस्य पुरस्ताद्दक्षिणोत्तरायतमुपदध्यात् अपरं दीर्घचतुरस्रं दक्षिणतः
पूर्वापरायतं निदध्यात्। एवं कृते तत्क्षेत्रं क्षेत्रफलेन वर्धमानं आग्नेयकोणे अपूरितं खंडितम् अवशिष्यते तत् खंडितं शेषमागंतुना

अस्मत आनीतेन पूरयेत्। तस्यो कोणे निर्ह्रासः। तस्यागंतुक्षेत्रनिर्ह्रासो चतुरस्रेण निष्काशनप्रकारः चतुरस्रा चतुरस्रनि
सादिना उक्तः। अत्रोदाहरणं। यथा। द्वादशांगुलतिर्यङ्मानीकं चतुर्विंशत्यंगुलपार्श्वमानीकं आयामार्द्धविस्तृतं दीर्घचतुरस्र
मायामार्द्धमितया तिर्यङ्मानया उभयपार्श्वमानयोर्मध्ये क्षेत्रमपच्छिद्य द्वादशांगुलप्रमिते द्वे समचतुरस्रे कृत्वा तयोर्द्वादशांगु
लसमचतुरस्रयोरेकं समचतुरस्रं पार्श्वमानयोर्मध्ये तिर्यग्विभागेन द्वादशांगुलदीर्घं षडंगुलविस्तृते द्वे दीर्घचतुरस्रे कृत्वा तयोरेकं दीर्घच
तुरस्रं दक्षिणोत्तरायामं अविभक्तद्वादशांगुलसमचतुरस्रपूर्वप्रदेशे उपदध्यात्। अपरं दीर्घचतुरस्रं पूर्वापरायामं समचतुरस्रस्य
दक्षिणप्रदेशे उपदध्यात्। एवं कृते आग्नेयकोणे षडंगुलसमचतुरस्रक्षेत्रविहीनं अपूरितं खंडितम् अष्टादशांगुलं क्षेत्रं निष्पद्यते। तत्र आ
ग्नेयकोणे षडंगुलसमचतुरस्रमपूरितं खंडितं शेषभूतं क्षेत्रं आगंतुक्षेत्रेण पूरयेत्। एवं षडंगुलसमचतुरस्रेणागंतुकेन क्षेत्रेण पूर
णात् भूनाति रिक्तमष्टादशांगुलं समचतुरस्रं क्षेत्रं भवति तस्य षडंगुलसमचतुरस्रक्षेत्रस्याधिकत्वात् अष्टादशांगुलसमचतुरस्रक्षेत्रा
न्निर्ह्रासः कार्यः। तद्यथा। अष्टादशांगुलसमचतुरस्रक्षेत्रं षडंगुले नोभयपार्श्वमानयोरपच्छिद्य षडंगुलतिर्यङ्मानीकं अष्टादशांगुल
पार्श्वमानीकं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्मिन् दीर्घचतुरस्रे एकस्याः कोणाद् अष्टादशांगुलप्रमितपार्श्वमानीरज्जुं कृत्वा पार्श्वमानीं प्रति अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणयालेननयेत्।यत्रपार्श्वमान्यौतद्रज्ज्वाःसंपातोभवतितत्रापच्छेदःकार्यः।सचापच्छेदःत्रिलोनसप्तदशांगुलेषुभवति।साचत्रिलोनसप्तदशां
गुलाद्यसमचतुरस्रकरणी।मसादितस्तिलाधिकेकांगुलक्षेत्रमवकल्प्यतेतत्संगुलसमचतुरस्रंषड्विंशत्यंगुलक्षेत्रफलकमध्यादसांगुला
त्रिंशेसितंभवति।सेवंदीर्घचतुरस्रस्यसमचतुरस्रंकार्यं।यद्वा।एकसमासेनसमस्तोभवस्यमाणत्वाद्विस्ताराद्द्विगुणायामंदीर्घचतुरस्रंति
र्यङ्मान्यामपातोपच्छेदेनद्वेसमचतुरस्रेतुल्यप्रमाणेकृत्वासमचतुरस्रस्यारण्यायाऽज्ञुर्णुकरणीतिद्विकरण्यासमचतुरस्रंकार्यं।यद्वास
मचतुरस्रक्षेत्रस्यवक्ष्यमाणदीर्घचतुरस्रप्रकरणप्रकारतोविलोममार्गेणदीर्घचतुरस्रस्यसमचतुरस्रंकार्यं।तद्यथा।आयामार्द्धवि
स्तृतदीर्घचतुरस्रस्यमध्येतिर्यग्रज्जुसूत्रेणदानेनपूर्वापरेद्वेसमचतुरस्रेकृत्वादीर्घचतुरस्राग्नेयकोणादारभ्यमध्यतिर्यग्रज्जुसूत्रां
तंपूर्वदिक्स्थसमचतुरस्रस्यारण्यासूत्रंदत्वातथैवदीर्घचतुरस्रनैऋतकोणादारभ्यदीर्घचतुरस्रमध्यतिर्यग्रज्जुसू

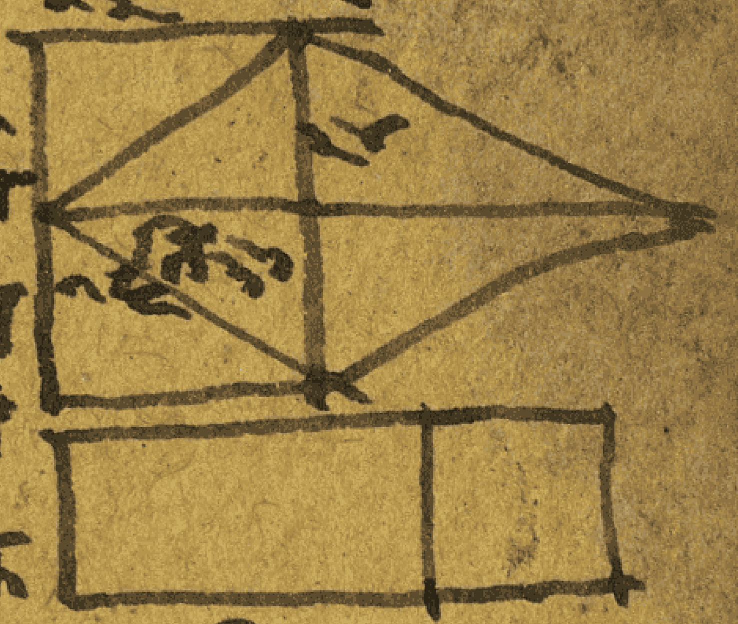

त्रांतमपरदिक्स्थसमचतुरस्रस्यारण्यासूत्रंदत्वाअरण्याविभक्तसमचतुरस्रयोर्बहिस्त्रिकोणक्षेत्रेद्वादशांगुलतिर्यङ्मानी
पार्श्वमानीकेतिलोनसप्तादशांगुलारण्याकेदीर्घचतुरस्रदक्षिणपार्श्वमानीस्थषट्तिर्यङ्मानीकेबाह्यतोरण्याकेपूर्वापरद्वप
द्ध्यात्।एवंदीर्घचतुरस्रस्यसमचतुरस्रं।एवंविस्ताराद्द्विगुणायामदीर्घचतुरस्रस्यसमचतुरस्रकरणप्रकारमुक्त्वाद्वानीं
विस्ताराद्द्विगुणायामाद्न्यदीर्घचतुरस्रस्यसमचतुरस्रस्यसाधनोपायमाह।अतिदीर्घश्चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यैकै
समासेनसमस्तशेषंयथायोगमुपसंहरेदिस्येकसमासः।चेत्पदिविस्ताराद्द्विगुणायामाद्संतमधिकआयामोभवतिअतिदीर्घचतु
रस्रंभवति।यथाद्वादशांगुलतिर्यङ्मानीकंद्वाचत्वारिंशदंगुलपार्श्वमानीकं।तद्विदीर्घचतुरस्रंतिर्यङ्मानाद्वादशांगुलप्रमाणया
पार्श्वमान्यापच्छिद्यापच्छिद्यापच्छिद्यत्रीणिद्वादशांगुलसमचतुरस्राणिएकंतुषडंगुलविस्तृतंद्वादशांगुलदीर्घं।एवंचत्वारिक्षे
त्राणिकृत्वात्रीणिद्वादशांगुलसमचतुरस्राणिएकसमासेनसमस्यएकप्रमाणक्षेत्रसमासेनतुल्यप्रमाणसमासेनत्रिकरणीसमासे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नसमस्यैकीकरणे षडङ्गुलविस्तृतं द्वादशाङ्गुलदीर्घं यथायोगं योगो युक्तिः। येन योगेनोपसंहर्तुं शक्यते एकीकर्तुं शक्यते तथो
पसंहरेदेकीकुर्यात्। तद्यथा। षडङ्गुलविस्तृतं द्वादशाङ्गुलायामं दीर्घचतुरस्रं६ समचतुरस्रं चिकीर्षन्ति यादृक्प्रकारेण किं चि
न्न्यूनसार्द्धाष्टाङ्गुलं समचतुरस्रं भवति तत्किंचिन्न्यूनसार्द्धाष्टाङ्गुलं समचतुरस्रं त्रिकरणी करणमिह समचतुरस्रे नानाप्रमाणसमा
से कनीयसः करण्या वर्षीयसोपच्छिन्द्यात्तस्याक्ष्णयारज्जुरुभे समस्यतीति समासः इति एवं महत्तरं समचतुरस्रं कार्यं। इति अति
दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रं। यथा। द्वाचत्वारिंशदङ्गुलदीर्घं द्वादशाङ्गुलविस्तृतान्ति दीर्घचतुरस्रस्य द्वादशाङ्गुलानि तिर्यङ्मानी स्याद्
सोऽपच्छेदे कृते त्रीणि द्वादशाङ्गुलसमचतुरस्राणि एकं द्वादशाङ्गुलदीर्घं षडङ्गुलविस्तृतं दीर्घचतुरस्रं। एवं चत्वारि द्वे त्राणि। तत्र
द्वयोः समचतुरस्रयोर्द्विकरण्या समासः। अवशिष्टं। सार्द्धं समचतुरस्रं तत्र षडङ्गुलविस्तृतं
द्वादशाङ्गुलदीर्घं अर्द्धं चतुरस्रं दीर्घचतुरस्ररूपं षडङ्गुलं विस्तारस्यार्द्धेनाङ्गुलेन मध्ये दी
र्घमच्छिद्य त्र्यङ्गुलविस्तृते द्वादशाङ्गुलदीर्घे द्वे अतिदीर्घचतुरस्रे कृत्वा तयोरेकं द्वादशाङ्गुल
समचतुरस्रस्य चतुरस्रस्य दक्षिणोत्तरायतं अपरं समचतुरस्रस्य दक्षिणतः पूर्वापरायतं उप
दध्यात्। एवं कृते तत्र आग्नेयकोणे त्र्यङ्गुलक्षेत्रमपूरितमवशिष्यते। तदागन्तुक्षेत्रेण संपू
र्यते निर्हासप्रकारेण निर्हृत्य समचतुरस्रीकरणं एवात्र समचतुरस्रे नानाप्रमाणसमासे
न प्रविष्टस्य समचतुरस्रं कार्यं। इति दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रं। अत्रापि दीर्घमिह गुणं विस्ता
रद्विगुणायामा-न्यूनाधामस्याधिकायामस्य वा क्षेत्रस्योपलक्षणार्थं। एतत् ओदाहरणेन
दर्शितार्थं। एवं दीर्घाणि दीर्घचतुरस्रयोः समचतुरस्रकरणप्रकार उक्तः। इदानीं समचतुरस्रस्य दीर्घ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मचतुरस्रस्य च दीर्घचतुरस्रकरणप्रकारमाह । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन् मध्येऽक्ष्णया पाटयित्वा विभज्य
तच्चतुरस्रार्धं तरत्र श्रोपदध्यात् द्विषमं वेद्यथा योगमुपसंहरेदिति व्यासः । समचतुरस्रक्षेत्रं दीर्घचतुरस्रं कर्तुमि
च्छंस्तत्समचतुरस्रं मध्येऽक्ष्णयां प्रसपाटयित्वा आग्नेयकोणाद्वायव्यकोणपर्यन्तमपच्छेदेन समचतुरस्र
क्षेत्रं द्वेधा कृत्वा विभज्य तत्र तत्समचतुरस्रस्य दक्षिणभागस्य सर्वक्षेत्रं नैर्ऋतकोणाद्वायव्यपर्य

र्यन्तं विभज्य द्वे त्रिकोणे कृत्वा तयोरेकं त्रिकोणमविभक्तोत्तरदिक्स्थ्यचतुरस्रस्यार्धस्य पुरस्तात् सूर्वप्रदेशे उपदध्यात् । अपरं त्रि
कोणमुत्तरतः तेऽग्निकोण बाह्यभागो यथा मध्ये भवति मध्यभागश्च बहिस्तथोपधानं कार्यं । एवं समचतुरस्रस्य दीर्घ
चतुरस्रं भवति । विषमं वेद्यथा योगमुपसंहरेदिति व्यासः । वेद्विषमं चतुरस्रं भवति । यथा दर्शपूर्णमासवेदिक्षेत्रं पुरस्तान्न
रत्निभिन्नं मध्ये अरत्निपश्चार्धम् त्र्यरत्निः । तद्यथा । योगं यथायुक्तमुपसंहृतं भवति एकीभूतं भवति तथोपसंहरेदेकी कुर्यात् ।
तद्यथा । वेदिश्रोण्योर्दक्षिणोत्तरप्रान्तस्थ द्वादशांगुलक्षेत्रयोरपच्छेदं कृत्वा तत आरभ्यांसद्वयं यावत् सूत्रदानेन द्वा
दशांगुलतिर्यङ्मानौ कं अरत्निपार्श्वमानौ के बहिःस्थाक्ष्णया के अन्तर्दीर्घ अन्त्रिक्षेत्रे कृत्वा तयोर्मध्ये चैकं अर
त्निसमचतुरस्रं एवं त्रीणि क्षेत्राणि भवन्ति । ततस्ततस्त्रयोरक्ष्णया संयोगतो द्वादशांगुलतिर्यङ्मानौ कं अरत्नि
पार्श्वमानौ क भान्ति दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तत् तिर्यङ्मानं षडंगुलप्रमाणेन पूर्वापरदिक्स्थ तिर्यङ्मानिः समं कान्तत्र प्रांत्यस्

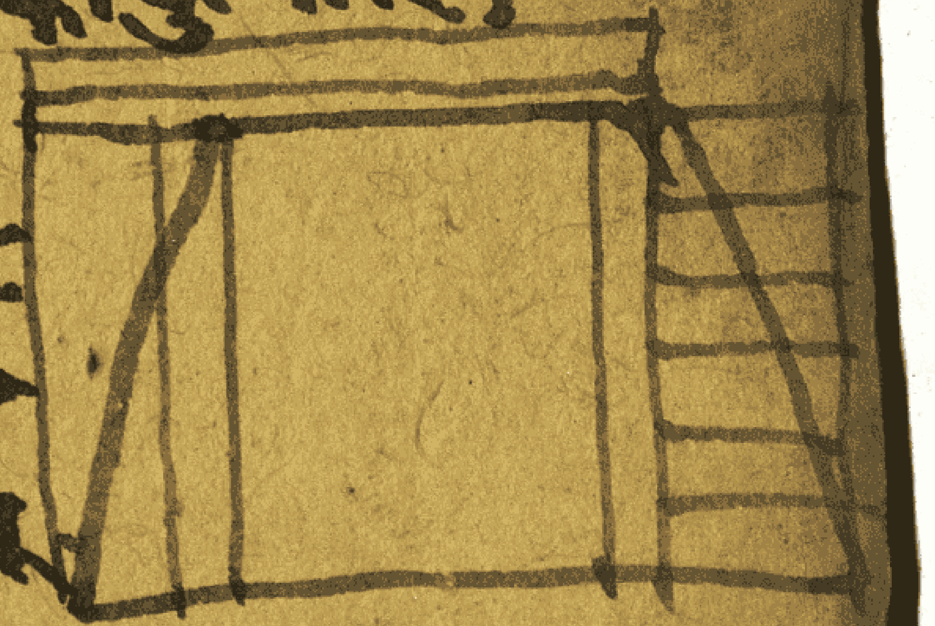

त्रदानेन षडंगुलतिर्यङ्मानी के अरत्निपार्श्वमानौ के द्वे अतिदीर्घचतुरस्रे कृत्वा तयोरेकं अरत्निसमचतुरस्र
स्य चतुरस्रार्धस्य दक्षिणोत्तरायतमपरं चतुरस्रस्य दक्षिणतः पूर्वापरायतं उपदध्यात् । तत्राग्नेयकोणे षडंगुलक्षेत्रमपूरितं
स्वं भविष्यति । न दर्शात्तु मासं पूर्णोक्त त्रिवेदिः ससमचतुरस्रं कृत्वा दीर्घचतुरस्रं कुर्यात् । यद्वा द्वादशांगुलतिर्यङ्मा

नीकं अरत्निपार्श्वमानीकं द्वादशांगुलं तिर्यङ्माना मापश्चिमापश्चिमापूर्वपूर्वसमचतुरस्राणि क्षेत्राणि तान्येकसमासेन समस्य अरत्नि
समचतुरस्रक्षेत्रेणाप्रमाणसमासेन समस्य तत्समचतुरस्रसमदीर्घचतुरस्रं कुर्यादिति आसः। समचतुरस्रसमचतुरस्रकरणे
रत्न्यासो विस्तारः सिद्धो भवति। प्रमाणं चतुरस्रमादेशः प्रसङ्गात्। इदं प्रसङ्गे चेदं यावद्दीर्घं यावद्विषमादिकं। नो अतेतत्प्रमाणास्त्रिस्मि
न्क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रकं। अथवा आदेशः आदेशः प्रमाणं। विशेषोपदेशादन्यत्र यत्र सामान्येन प्रमाणानां मात्रे लोकवद्द्विआदिरूपवि
शेषेण विधानं तत्र प्रमाणं एकमेव ज्ञेयं। आद्योपस्थितत्वात्। यथा नादेशे प्रमाणं तिर्यङ्मानीत्यादौ आदेशस्तु यथा द्विकरण्या
याप्रत्यादि। तथा चास्तंबशुल्बे। प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते। द्विः प्रमाणं चतुःकरणीत्यादि। तत्र समचतुरस्रं सर्वत्रे
व प्रदर्शितं तत्। यथा एकहस्तप्रमाणकरणी रज्जुरेकहस्तं समचतुरस्रं करोति न न्यूनं नाधिकं। तदुक्तमापस्तंबेन। प्रमाणे
न प्रमाणं विधीयत इति। एतत्स्वरूपसिद्धमेवोत्तरत्र वक्ष्यते। द्विः प्रमाणं चतुःकरणी रज्जुर्भवति। यथा द्विहस्तप्रमा
णा द्विहस्तायता द्विहस्ता। एषा रज्जुर्द्विहस्तप्रमिता अष्टाचत्वारिंशदंगुला करणी। रज्जुः चतुःकरणी। एकैकहस्तप्रमि
तानां चतुर्णां समचतुरस्राणां करणी। संक्षेपिकाश्चतुर्विंशत्यंगुलप्रमितानां चतुर्णां समचतुरस्राणां समानकर्त्री। एवम
न्येष्वपि एवमेव ज्ञेयं। तद्यथा। एकहस्तसमचतुरस्रक्षेत्रफलकरत्न्यासप्रमाणं चतुरस्रं मंडलं चिकीर्षन्नित्यादिवत्प्र
माणप्रकारेण सप्तांशतिलयुतसप्तविंशत्यंगुलानि करणी विष्कंभरज्जुः। सा द्विप्रमाणा द्विगुणा अंशोनतिलत्रय
युता चतुःपंचाशदंगुला रज्जुः चतुर्णामेकहस्तसमचतुरस्रक्षेत्रफलकसमांशतिलयुतसप्तविंशत्यंगुलव्यासवृत्तानां च
तुर्णां वृत्तानां करणी विष्कंभरज्जुः। तदुपपत्तिर्यथा। चतुर्हस्तक्षेत्रफलकसमचतुरस्रकरणी रज्जुर्द्विप्रमाणा चतुःक
रणी अष्टाचत्वारिंशदंगुलात्मकस्य चतुरस्रस्य मंडलं चिकीर्षन्नित्यादिना अंशोनतिलत्रययुता चतुःपंचाशदंगुलैव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलतोविशिष्टं भानयनप्रकारोयमस्याः । फलं पंचसहस्रप्रभनथाग्निविभाजितं ।
तन्मूलं धनविष्टं भोतिसूक्ष्मः फलतो भवेदितिरीसाग्निप्रमाणे साधावपि ज्ञेयः ।

त्रिः प्रमाणान नव करणी । अष्टलिभितान थाष्टलिक्षेत्रस्य करणी । नवाष्टलिक्षेत्र फलसमासकर्त्री । ३
तेपि । चतुः प्रमाणा षोडश करणी । षोडशक्षेत्राणां करणी वन्तेपि । एवं द्वि प्रमाणा चतुः करणी सादि प्रपंचेन द्वि त्रि चतुः प्रमा
णा करणीरज्जुर्यथासंख्यं चतुर्नवषोडशक्षेत्र फलसमासकर्त्री करणी रज्जुरिति स्फुटं । इदानीं प्रमाणसंख्यानियमेषु रज्जुतः
क्षेत्रफलापरपर्यायक्षेत्रसमासस्यानुगतं प्रकारमाह । यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावंतस्तावंतो वर्गा भवंति । ता समस्येत् । उ
दाहरणेनैव आख्या । यथा पंचप्रमाणा पंचहस्ता करणी रज्जुर्यत्र भवति तत्र पंचप्रमाणपंचहस्ताः पंचवर्गा भवंति । पंचप्रमा
णाः सम कर एकोवर्गाः हस्ता इत्याः पंचवर्गा भवंति ता समस्येत् । पंचप्रमाणाः सफा मंचवर्गाः समस्येत् । पंचप्रमाणा करणी रज्जुः पंच
विंशति क्षेत्राणि फलतः समस्येत् । पंचप्रमाणया पंचहस्तया करणपार्श्वा क्षेत्रं यत् समचतुरस्रं तत्र हस्तमितानि पंचविंशं
ति क्षेत्राणि समसितानि भवंति । पंचप्रमाणा करणी रज्जुः पंचविंशति क्षेत्रफले समर्था । एवं षट्प्रमा करणी । षट्त्रिंश क्षेत्र
संक्षेपिका । सप्त प्रमाणा एकोनपंचाशत् क्षेत्राणां अष्ट प्रमाणां चतुःषष्टि क्षेत्राणां । नव प्रमाणा एकाशीतेः दश प्रमाणा शत
क्षेत्राणामित्यादि ज्ञेयं । एवं करणी रज्जुप्रमाण वृद्धि विशेषतः क्षेत्रफलापर्यायः क्षेत्र समासऊहः । इदानीं प्रमाणाद्धादि
नि ह्रासविशेषतः क्षेत्र चतुर्थांशाद्यवयवविशेषफलं प्रमाणमुच्यते । अर्द्ध प्रमाणेन पाद प्रमाणं विधीयते । उदाहरणेन व्या
ख्या । यथा यत्र चतुर्विंशांगुलप्रमित हस्तप्रमाणस्यार्द्ध प्रमाणेन हस्तार्द्ध प्रमाणेन द्वादशांगुल रूप प्रमाणेन क्षेत्रनि
ष्पादनविधिः तत्र पाद प्रमाणं हस्तप्रमितं समचतुरस्र क्षेत्रचतुर्थांश प्रमाणं क्षेत्रं विधीयते । वन्तेपि । तत्पंचेन वर्भाश ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८

शु·सू·भा·

हस्तात्तृतीयेनअष्टांगुलरूपप्रमाणेनहस्तांशेननवमोंऽशोपचीयतेततोपि। चतुर्थेनषाडशीकला। चतुर्थांशेनषोडशांशः।
ह्रसतोपि। एषनिर्ह्रासः। प्रकारः। तस्यपुरस्तादुक्तः। शास्त्रांतस्यनिर्ह्रासस्यपुरस्तात्पूर्वंचतुरस्राचतुरस्रंनिर्जोहिर्षिभि
स्वादिशास्त्रमुक्तं। एवंकतिपयान्ह्रासोदाहरणान्युक्त्वेदानींउक्तसमासविलोमप्रकारेणनिर्ह्रासमाह। यावत्प्रमाणार
ज्जुर्भवतीतिविवृद्धेर्ह्रासोभवति। यावत्प्रमाणारज्जुर्भवतितावंतस्तावंतोवर्णाभवंतितान्समस्येदिति। यथाप्ये
त्र्यधिकद्विगुरूपंतथैवविवृद्धेः। सकाष्टांगुलोमार्गेणह्रासोभवति। तद्यथा। पंचमेनपंचविंशतितमोंशः। षष्ठे
नषड्विंशतितमोंशः। सप्तमेनैकेनपंचाशत्तमोंशः। अष्टमेनचतुःपंचाशत्तमोंशः। नवमेनैकाशीतितमोंशः। दश
मेनशतांशइत्यादिज्ञेयं। अथचतुरस्रक्षेत्रस्यमंडलकरणप्रकारमाह। चतुरस्रंमंडलंचिकीर्षन्नक्ष्णयार्द्धंनि

पासपार्श्वतःपरिलिख्यतत्रयदतिरिक्तंभवतितस्यतृतीयेनसहमंडलंपरिलिखेत्सममाधिः। समचतुरस्रक्षेत्रमंडलक
र्तुमिच्छन्समचतुरस्रक्षेत्रस्यमध्यात्प्रागुदग्दक्षिणयासूत्रसंनिपातस्थापरभ्यांसेअंसंयावत्सूत्रंनिपासतेनैवसूत्रे
णचतुरस्रस्यमध्यादेवपार्श्वतःप्रागुदक्सूत्रांतासमंततःपरिलिख्यतत्रयदतिरिक्तंभवतितत्पार्श्वतःपरिलेखेकृतेप्रा
गुदक्सूत्रांतासमंततश्चतुरस्रक्षेत्राद्बहिर्यदतिरिक्तंक्षेत्रंवर्द्धितंक्षेत्रंभवति। तस्यातिरिक्तक्षेत्रस्यतृतीयेनतृतीयांशेन
आसन्नाद्दर्शांशेनातिरिक्तक्षेत्रस्यतृतीयांशस्यद्वादशांशेनेनद्वादशांशहीनेनतृतीयांशेनसहचतुरस्रार्द्धेनमंडलंपरिलिखे
त्कृतंकुर्यात्समाधिः साधनोपायः। उदाहरणं। चतुर्विंशत्यंगुलसमचतुरस्रस्यमध्यादारभ्यांसेनीतंसूत्रंतिलोनसप्तद
शांगुलानितेनसूत्रेणपार्श्वतःपरिलेखेकृतेचतुरस्रक्षेत्रतोबहिःस्थितिलोनपंचांगुलक्षेत्रमतिरिक्तंभवतितस्यतृतीयों
शः एकमंगुलंसप्तांशाद्वाविंशतितिलाश्च। तस्यद्वादशांशाःसप्ततिलाःसार्धतिलाः द्वौचतिलसप्तांशौतेनोनस्त्र्यंशः एकमंगु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लंसप्तदशतिलाः ॥ द्वौ च तिल अंशौ तेन सह चतुरस्रस्यासार्धनवादशांगुला स एकेन ततश्च तिलअंशद्वयसंयुक्तसार्धत्रयो
दशांगुलश्चासार्धनमंडलं परिलिखेत् । तन्मंडलं सप्तांशतिलयुतसप्तविंशत्संगुलविष्कंभं भवतीति गांतरं किंचित्स्थू
लत्वात् केचित्तु द्वादशांगुलेनेति पठंति । तत्र क्षेत्रफलम संगतं भवति । एवं चतुरस्रक्षेत्रस्य वृत्तकरणप्रकारमुक्त्वा ।

इदानीं वृत्तक्षेत्रस्य चतुरस्रकरणप्रकारमाह । मंडलं चतुरस्रं चिकीर्षन्विष्कंभं पंचदशभागान्कृत्वा द्वावुद्धरेत् त्रयोदशावशेषः
करणी । मंडलस्य चतुरस्रकरणे विष्कंभं व्यासं पंचदशभागान्कृत्वा पंचदशानां च भागानां पंचदशभागाः तान्पंचदश
पंचदशदशांशाः भागाश्च एकपिंजलादिकरणव्याख्यानमयमेव । तत्र अपंचदशांशत्रयो भागाश्च एवमष्टादशभागा
न्कृत्वे सर्वः सिद्धो भवति । एवमष्टादशभागान्कृत्वा अष्टादशभागात्मकविष्कंभाद्द्वौ भागावुद्धरेत् उद्धृतस्य शेषः षोड
शभागात्मको विष्कंभश्चतुरस्रस्य करणी । यथा सप्तविंशत्यंगुलकृतविष्कंभस्याष्टादशभागान्सार्धसार्धांगुलरू
पान्कृत्वा द्वौ भागौ त्र्यंगुलात्मकावुद्धरेत् शेषश्चतुर्विंशत्यंगुलरूपः समचतुरस्रस्य करणी ॥ इति शुल्बभाष्ये तृतीया कंडिका ॥
॥३॥ अग्निक्षेत्रेतरक्षेत्रसाधनं सुप्रपंचितं । कंडिकात्रयेणाग्निक्षेत्रसाधनमुच्यते । द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचि त
चि त्प्रउगचिदुभयतःप्रउगः समुह्यपुरीषः स्यगयः ॥ द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कंकचितं वा प्रउगचितं वोभ[illegible]यतःप्रउ
गं वा समुह्यपुरीषं चिन्वीत । एकेऽन्यथा चिन्वंति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतःप्रउगः समुह्यपु
रीष इति श्रुतिसूत्राभ्यां सुपर्णचितो चिकाचिति वृत्तयः । षड्वयतद्दशमात्रेलोकाः । तत्साधनप्रकारा नोपदिष्टा अतस्तत्र उच्यं
ते इति शेषः । तत्र द्रोणचित्प्रकारसाधनमाह । द्रोणचिदेव तावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्रं कृत्वा द्रोणाद
शमो विभागो वर्तमिसे केऽ द्रोणे वर्तव्येया वानग्निः सपक्षपुच्छत्रिशेषः सारत्नि वितस्ति पक्षपुच्छं वेदि सा यावान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिः सार्द्धसप्तपुरुषासकः तावत्प्रमितं समचतुरस्रं क्षेत्रफलात् भवत्येकेकस्य स्पष्टदीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्नि
तिरीस्यासमचतुरस्रं क्षेत्रे अथवा पुरुषसमचतुरस्रेतरायतलिनिर्यग्मानी कृपं चारत्नि पार्श्वमानी कान्ति दीर्घचतु
रस्रक्षेत्रस्यैकसमासेन समस्यतक्षेत्रस्य पुरुषक्षेत्र समचतुरस्रक्षेत्रे नानाप्रमाणसमासेनैकी कृतस्तद्वयोरपि सम
चतुरस्रयोर्द्विकरण्येकचतुरस्रं क्षेत्रापुरुषस्य विदीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिरीत्यासमचतुरस्रं क्षे
त्रापसयोर्द्विकरण्यापादुते एकस्मिन् समचतुरस्रे नानाप्रमाणसमचतुरस्रसमासेन समस्य सार्द्धत्रिपुरुषं समचतुरस्रं क्षे
त्रा तस्सार्द्धत्रिपुरुषसमचतुरस्रं चतुःपुरुषक्षेत्रफलके आसन्नचतुरस्रे नानाप्रमाणसमासेनसमस्य सार्द्धसप्तपुरुषक्षे
त्रफलकं सार्द्धे कर्णं त्रिंशत्तिलयुतसार्द्धविंशतिशतत्रयप्रमितांगुलव्यासं समचतुरस्रं क्षेत्रात् स्यादशमो विभागो द्वत्रं द्वेऽप्रमि
से के आचार्या आहुः एकमत्ततानाद्विकल्पः । तत्र द्वंद्वकरणक्षेत्रसकारमात्रतत् हृदशमेनापच्छियापच्छिद्येकसमासेनसमस्य
निर्हृस्य सर्वमग्नितथा कृतं क्षेत्रचतुरस्राः सप्ताद्वीपदध्यात्ताः । द्वत्रे कर्तव्ये तत्सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलकं सार्द्धे कर्णं त्रिंशति
लयुतसार्द्धविंशतिशतत्रयप्रमितांगुलव्यासं समपक्षपुरुषाविद्यापि मग्निक्षेत्रं स्वदशमेन दशमांशेन व्यासदशमांशेनैको
नत्रिंशत्तिलयुतत्रिंशद्गुलेन तिर्यग्मानोः पार्श्वमान्योश्चापच्छिद्यापच्छिद्य जातसमचतुरस्रात् क्षेत्रात् क्षेत्रस्य क्षेत्र
फलतो दशमांशं संपूर्णक्षेत्रायाम दशमांशत्तियेंग्मानीकं संपूर्णक्षेत्रप्रमितपार्श्वमानीकं संपूर्णक्षेत्रायाम दशमांशकर
णसमचतुरस्रात् सकमन्ति दीर्घसमचतुरस्रमेकसमासेन समस्य समचतुरस्री कृत्य समस्तक्षेत्रं निर्हृस्य पश्चात् सर्व
मग्निं तथा कृतिं क्षेत्रान्निर्हृस्य दशमांशं गुणवच्छीर्षं सार्द्धे कर्णं त्रिंशति तिलयुतसार्द्धविंशतिशतत्रयप्रमितांगुलायतं एकोन
त्रिंशत्तिलयुतत्रिंशद्गुलविस्तृतमग्निक्षेत्रं तथाकृतिं द्रोण कृतिं समचतुरस्रं करणखांतरात् कृतं चापविखात् चतुरस्रकरणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

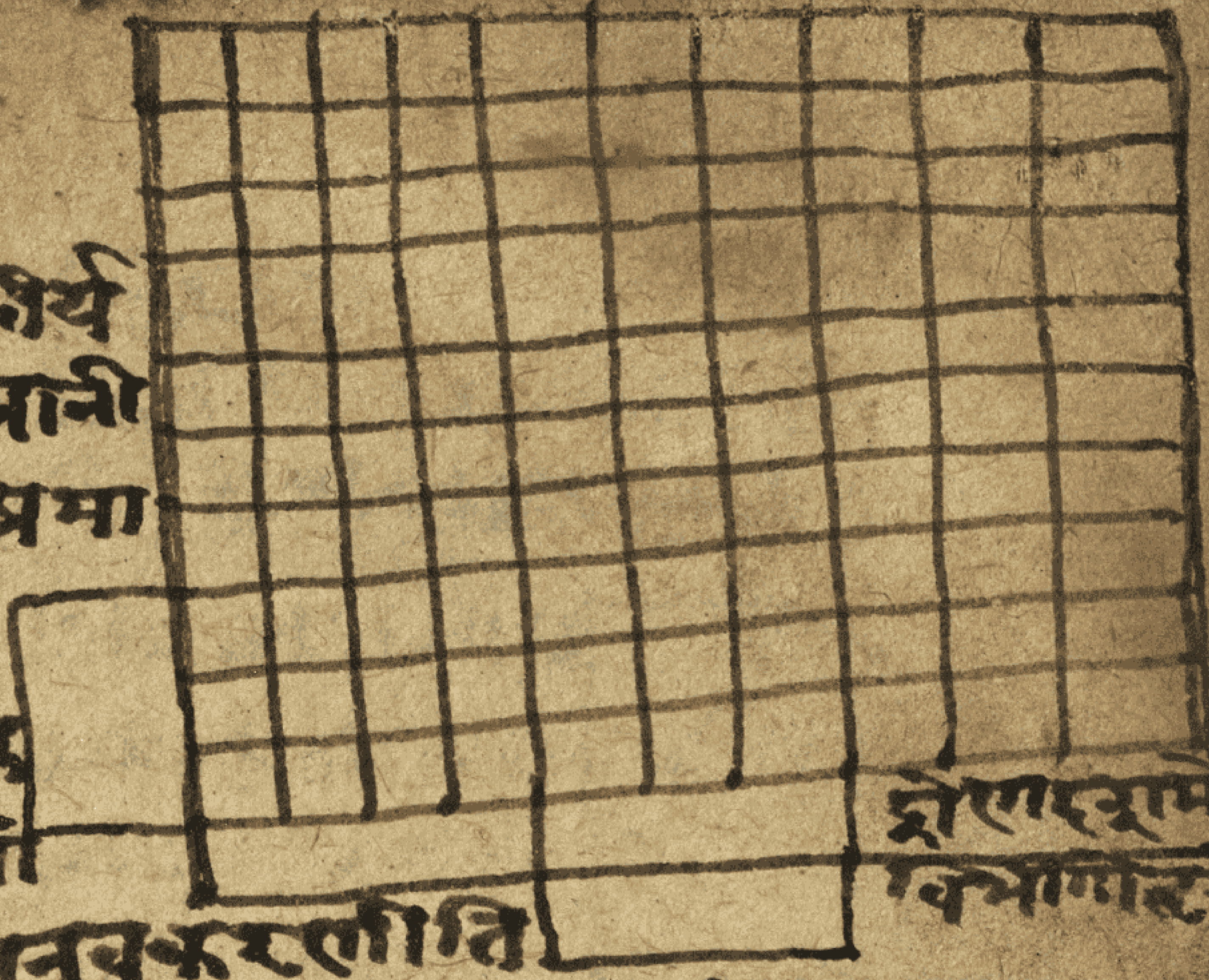

चनवदशमांशतिर्यञ्मानीकंनवदशमांशपार्श्वमानीकमेकंसमचतुरस्रक्षेत्रमपच्छिद्यशिष्टंदशमांशतिर्य
ञ्मानीकंनवदशमांशपार्श्वमानीकंअतिदीर्घचतुरस्रंमध्येदीर्घमपच्छिद्यप्रसक्तदशमांशार्द्धंतिर्यञ्मानी
केप्रसक्तनवदशमांशपार्श्वमानीकेअतिदीर्घचतुरस्रेउत्खातयोरेकमतिदीर्घचतुरस्रंनवदशमांशप्रमा
णकसमचतुरस्रक्षेत्रस्यपुरस्ताद्दक्षिणोत्तरायतमपरंतुसमचतुरस्रस्यदक्षिणतःपूर्वपश्चायतं
उपधायाग्नेयकोणस्थमपूर्णखंडक्षेत्रंआगंतुनासंपूर्यतन्निर्ह्रासप्रकारेणनिर्ह्रसमचतुरस्रंसं
लायतद्या॥नवदशमांशप्रमाणकरणीकसमचतुरस्रक्षेत्रावशिष्टदशमांशतिर्यञ्मानीकनवदशमां
शपार्श्वमानीकातिदीर्घचतुरस्रक्षेत्रंतिर्यञ्मापच्छिद्यनवसमचतुरस्राणिउत्खातानित्रिप्रमाणानवकरणीति
त्रिप्रमाणथानवकरण्यासमचतुरस्रीकृत्यसतत्रानाप्रमाणसमासेनमहत्समचतुरस्रंप्रक्षिप्यमहत्तरंसमचतुरस्रंउत्खा
तस्यसमचतुरस्रस्यपुरस्तात्पूर्वप्रदेशेपश्चाद्वापश्चिमप्रदेशेवापूर्वनिष्पादितंयंत्रमुपरक्ष्यास्थापयेत्॥मंडलेप्येवंप्र
उलेरथचक्रचितिरग्नावप्येवमग्निवर्तंतंचसाधयेत्॥मंडलंत्वाश्चतुरस्रंमंडलंचिकीर्षन्त्रिस्यादिनासमचतुरस्रस्यमंडलंका
र्यं॥प्रउगेयावानग्निःसपक्षपुच्छविशेषस्तावद्द्विगुणंसमचतुरस्रंउत्खायःपुरस्तात्करणीमध्येनांकुर्याच्चश्रोण्योःसो
ग्निः॥प्रउगेग्नौकर्तव्येयावानग्निःसपक्षपुच्छविशेषस्तावदुत्कार्थंतावद्द्विगुणंद्विकरण्याएकपंचमांशोनपदविंश
तितिलक्षुतचतुःषष्ट्यपच्छिकशतचतुष्टयप्रमितांगुलकयासमचतुरस्रंउत्खातस्यसमचतुरस्रस्यकरणीमध्येपूर्वोद
ग्दत्तिर्यञ्मानीमध्येपूर्वपरिमध्यसूत्रपूर्वप्रांतेयःशंकुर्याच्चश्रोण्योःशंकूसोग्निः॥प्राक्सूत्रस्यसूत्रप्रांतशंकुमार
भ्योत्तरश्रोणिशंकुपर्यंतंसूत्रंउत्तरश्रोणिशंकुमारभ्यदक्षिणश्रोणिशंकुपर्यंतंसूत्रंदक्षिणश्रोणिशंकुमारभ्य

द्रोणसूत्रामा
किमणिहत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राग्मध्यसूत्रप्रांतशंकुपर्यंतं सूत्रं एवं त्रिसूत्रपरिच्छिन्नं क्षेत्रमग्निः प्रउगसंज्ञको भवति। उभयतः प्रउगं तावदेव दीर्घचतुरस्रं
कृत्वा करणीमध्येषु शंकवः स समाधिः। उभयतः प्रउगोग्नौ तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा यावानग्निः सपक्षपुच्छस्तावद्द्वि
गुणं चतुरस्रं कृत्वा तस्य समचतुरस्रस्य समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन्निति प्रकारेण दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्य दीर्घचतुर
स्रस्य करणीमध्येषु तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीमध्येषु पूर्वापरमध्यसूत्रप्रांतयोर्दक्षिणोत्तरमध्यसूत्रप्रांतयोश्च शंकवो

निखेयः। तत्र पूर्वमध्यसूत्रप्रांतादारभ्योत्तरमध्यसूत्रप्रांतशंकुयावत्सूत्रं ततः प्रसरं शंकुपर्यंतं। तस्माच्च दक्षिण
शंकुपर्यंतं। दक्षिणशंकुमारभ्य पूर्वशंकुपर्यंतं सूत्रं चतुष्टयदानेनोभयतः प्रउगाग्निक्षेत्रस्वरूपमभिव्यक्तं भवति
स समाधिः साधनोपायः। प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये प्रांचमपच्छिद्य विपर्यस्येतरत्र उपधाय दीर्घचतुरस्रसमासेन स
मस्येत् स समाधिः। प्रउगं त्रिकोणं चतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् मध्ये प्रांचमपच्छिद्य प्राक्सूत्रतोपच्छेदं कृत्वा
तुल्यश्रोणिमध्यसूत्रत्रिकोणक्षेत्रं मध्यसूत्रदानेन श्रोण्यर्धं तु तिर्यङ्मानीकेमध्यसूत्ररूपपार्श्वमानीके श्रोणिशं

कुतः प्राच्यन्तशंकुपर्यंतनीता क्ष्णया के द्वे क्षेत्रे कृत्वा विपर्यस्येतरतः उपधायये पूर्वं मिलितपार्श्वमानी कोणस्थिते
ते विपर्यस्येतरतः पूर्वत्र दक्षिणोत्तरपश्चिमप्रदेशा भवन्ति। तथैकं क्षेत्रं विपर्यस्येतरत्र क्षेत्रस्याक्ष्णया संमिलिता
क्ष्णया कर्णं यथा भवति तथोपधायेत् ततो दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिना दीर्घचतुरस्रसमासे
न समस्येत् समचतुरस्रीकुर्यात् स समाधिः। साधनोपायः। आयामपक्षकर्णसमासः। उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य उ
५ त्पूर्ववत् समस्येत्। नान्वेपच्छिद्य यदि उभयतः प्रउगं क्षेत्रं समचतुरस्रं कर्तुमिच्छति तदा तदुभयतः प्रउगं क्षेत्रं मध्ये तिर्यग
पच्छिद्य मध्ये दक्षिणोत्तरमध्यसूत्रदानेनापच्छिद्य द्वे प्रउगे कृत्वा पूर्ववत्समस्येत्। प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिना
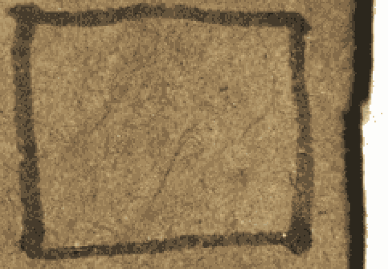

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सा दिना प्रकारेणतु आयप्रउगो समचतुरस्रीकृतस्तद्धि करणेषा समचतुरस्रं कुर्यात् । अथ द्वा उभयतः प्रउगमध्येति
र्यगपच्छिद्य प्रांचं चापच्छिद्य पूर्ववद्धि पर्यस्येत् तत उपधायात् दीर्घ समचतुरस्रं कृत्वा । तिर्यग्दीर्घं चेत् तिर्यङ्मानमाप
च्छिद्यापच्छिद्यापच्छिन्नखण्डानि समचतुरस्राणि कृत्वा द्विप्रमाणेन चतुः करणीति चतुः करण्या समचतुरस्रं कु
र्यात् । षष्ठोभयतः प्रउगं मध्ये प्राचीं तिर्यञ्चं चापच्छिद्य खण्डानि त्रिकोणानि कृत्वा विपर्यस्येत् तत उपधायेति प्र
कारेण खण्डे विपरि त्रिकोणानि समस्य समचतुरस्रं । अथ द्वि कर्णसमासः । एतेन बहु कर्णसमासो व्याख्यातः । पंचक

र्णानां च प्रउगोपच्छिद्य एतेन एककर्णरूपप्रउगसमासेन द्विकर्णरूपोभयतः प्रउगसमासेन च त्रिकर्णसमासः । पं
च कर्णसमासश्च व्याख्यातः । पूर्वं तु तत्र स्त्रैराणं प्रउगोपच्छिद्य समासः कार्यः । त्रिकर्णे त्रीणि प्रउगानि कृत्वा
पंच कर्णे पंच प्रउगानि कृत्वा समासः कार्यः । त्रिकर्णक्षेत्रस्वरूपं च । यथा । चतुर्विंशत्यंगुलश्रोणिकं प्रत्यक् तिर्यङ्मानी
कं द्वादशांगुलांऽसकं पुरस्तात् तिर्यङ्मानीकं चतुर्दशांगुलयुतं त्रयोदशांगुलदक्षिणोत्तरदिक्स्थपार्श्वमानीकं द्वा

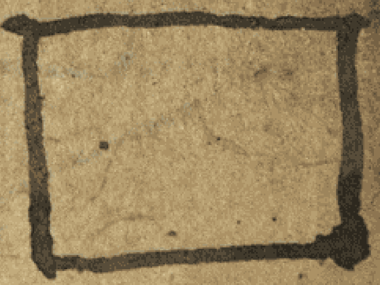

दशांगुलप्रमितप्राग्ग्रसूत्रकं । तत्र श्रोणिभ्यामारभ्य पाश्चात्तिर्यङ्मानीरूपश्रोणिमध्यात् सूत्रद्वयदानेन त्रीणि प्र
उगानि अक्तानि भवंति । ततः प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्नि स्वास्मिन् एकैकं समचतुरस्रीकृत्य त्रीण्यपि समचतुरस्राणि
त्रिकरणीसमासे चतुरस्रीकुर्यात् । पंचकर्णेऽपि तु यथा षट्त्रिंशदंगुलश्रोणिरूपतिर्यङ्मानीकं । चतुर्विंशत्यं
गुलांसरूपपुरस्तात्तिर्यङ्मानीकं चतुर्दशांगुलयुतत्रयोदशांगुलप्रमितदक्षिणोत्तरपार्श्वमानीकं द्वादशांगुलमि
त प्राग्ग्रसूत्रकं तत्र त्रीणि प्रउगानि ऊर्ध्वमुखानि प्राङ्मुखे अधोमुखे प्रसमुखे । सर्वाणि द्वादशांगुलश्रो
णिरूपातिर्यङ्मानीकानि चतुर्दशांगुलयुतत्रयोदशांगुलदक्षिणोत्तरदिक्स्थभुजरूपपार्श्वमानीकानि पंचापि प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्पद्यन्ते भवन्ति। तानि च प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्निति समचतुरस्री स सपंचकरण्या समस्य चतु
रस्रं कुर्यात्। यद्वा पंचाद्यं चाद्यंगुलं द्विरूपमेव पंचकर्णी क्षेत्रं पंचत्रिकोणात्मकं। एवं चतसृभिः। यत्रैव
कं त्रिकोणं तत्र देककरणी यत्र द्वे त्रिकोणे भवतस्तत्र द्विकरणी। यत्र त्रीणि भवन्ति तत्र त्रिकरणी। य
त्र चत्वारि भवन्ति चतुःकरणी। यत्र पंच भवन्ति तत्र पंचकरणी। यत्र षड् भवन्ति तत्र षट्करणी इत्यादि ज्ञेयं। एवं त्रिकरणी
त्रिके एवं त्रिषु नरूपं एककरणी द्विकरणी यां च समचतुरस्रे प्रक्षिप्य। एककरणी द्विकरणी तासमासः समचतुरस्रे सम
चतुरस्रकरणस्य प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिना उभयतः प्रउगं चेत्यादिना च व्याख्यातः। अथ अष्टादशांगुल पृथ्वी
तिर्यङ्मानीकं करणीसूत्रद्वयं चतुरस्रान्तिलमुत्तरं योः द्वादशांगुलं द्विपार्श्वमानीकं द्वादशांगुलं लंबकमेककर्णेन च
तुरस्रं कुर्यात्। प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये यान्यमपच्छिद्य विपर्यस्येत् तत उपधाय दीर्घचतुरस्रे समासेन स
मस्ते ह्रासमापयेत्। सा विपर्यासोपधाने षडंगुलं तिर्यङ्मानीकं द्वादशांगुलपार्श्वमानीकं दीर्घचतुरस्रं संपा
द्यते। ततो दीर्घचतुरस्रं स चतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिना साधयेत्। षडंगुले द्वे चतुरस्रे अन्यतरस्य विभागे
दिगद्वयोपहितं शेषस्यागंतुना संपूरयेत् न वांगुलं चतुरस्रं भवति तन्मध्ये अंगुलं चतुरस्रं नवांगुल क्षेत्रफलं
आमिरा अनेन चतुरस्रा चतुरस्रान्निर्दीर्घचिकीर्षन्नित्यादिना वांगुलफलं अंगुलतिर्यङ्मानीकं पार्श्वमानीकं
चतुष्काशयेत्। शेषं सार्धषोडशांगुलाधिका अष्टांगुलपार्श्वमानीकं तिर्यङ्मानीकं च चतुरस्रं द्वासप्ततिरंगुल क्षेत्र
फलं समचतुरस्रं भवति। एवं द्विकर्णसमासोऽप्युक्तः। चतुःकर्णसमासो नोक्तः। प्रगुणमहीत। समचतुरस्रस्य
कर्णसूत्रद्वयपातेन चतुस्त्रिकोणानि दृश्यन्ते। एवं चतुःकर्णसमासः। षट्कर्णादीनां यथा योगमेव समासः कार्यः।

पंचकरणी

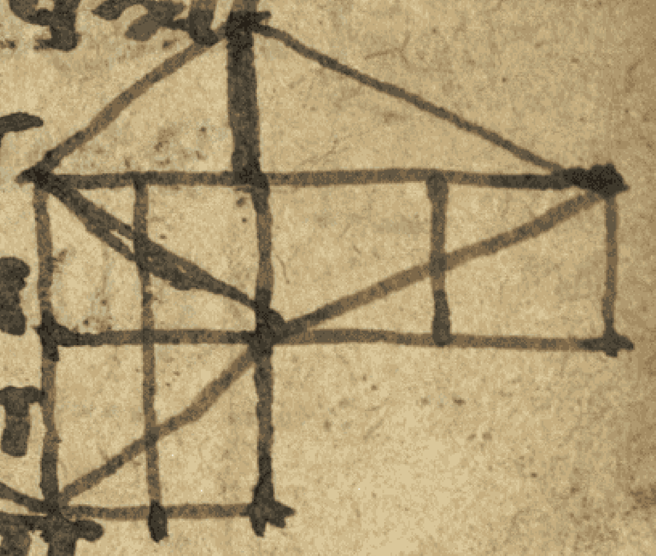

इति शुल्बभाष्ये चतुर्थी कंडिका ॥४॥ ॥ उत्तरेषु पुरुषोऽभ्यधिकेनैकशतविधादित्येतदुक्तम् । श्रीमत्कात्यायनाचार्यैः सा-
र्द्धसप्तपुरुषात्मकं सप्तविधमग्निं [illegible] मुक्त्वा ऊर्ध्वमुत्तरेषु पुरुषोऽभ्यधिकेनैकशतविधादिति । उत्तरेषु अष्टविधादिष्वेकशत-
विधांतेषु एकैकपुरुषोऽभ्यधिकेनाभ्युच्चयेनैकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निवृद्धिर्भवतीति । एतदिह विवक्षयिष्यामः । आ-
द्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः । यदुक्तमन्यस्मिन्ये आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एवं कार्यं इति विधो वेदित-
व्योऽग्निः प्रथमः सार्द्धसप्तपुरुषात्मकः सप्तविधः सद्विगुणः पंचदशपुरुषात्मकः । त्रिगुणः सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषात्म-
क इति । यत्र सर्वसमासः अरत्निप्रादेशविधीविशिष्टसपक्षपुच्छः सार्द्धसप्तपुरुषाग्नेः एकं समचतुरस्रं नानाप्रमाणसमा-
सेन कृत्वा तद्द्विकरण्या च महत्समचतुरस्रं कृत्वा द्विकरण्या सत्पंचदशपुरुषस्ये [illegible] कं पंचदशधा विभज्य एकैकपुरु-
षरूपं एकैकं भागं कृत्वा आद्याग्निर्द्विगुणस्यार्द्धभागात्मकः अष्टपुरुषक आत्मा साध्यः करण्या साधनीयः । द्विद्विपुरुषफल-
कद्विकरण्या पक्षपुच्छानि । एवं चतुर्दश पुरुषाः । एकपुरुषः ऽऽ रूपमेकं पंचदशभागं पंचधा विभज्य द्वौ द्वौ भागौ पक्षयो-
रेकः पुच्छे । एवं सर्वसमासेन द्विगुणः पंचदशपुरुषात्मकोऽग्निर्भवति । तत्र चतुर्दश शतानि चाधिकसेकोनत्वशताडि अष्ट
आत्मनोऽध्या स: त्रयसंगुलाभ्यासाः ६६ इति लोके चतुर्दश ५४ पक्षयो [illegible] विस्तारः स चतुर्विंशतितिलोनसप्तसंगुलाधिकवता-
ति. २३।२२ प्ठ लानि. १९ तिलाश्चतुर्विंशतिः २४ दैर्घ्यं तु सप्तविंशतितिलाधिकशतत्रयपर्यंगुलानि । पुच्छविस्तारः पक्षवत्स एव ।
दैर्घ्यं तु षडशीतिसधिकं शतपंगुलानि । १८६ [illegible] योपरं [illegible] तिलाश्चेति ३ द्विगुणोत्रिगुणोऽरत्नि वितस्तिविशिष्ट
सपक्षपुच्छः सार्द्धसप्तपुरुषाग्नेर्नानाप्रमाणसमासेनैकं समचतुरस्रं कृत्वा तत्रिकरण्यैकं महत्समचतुरस्रं
कृत्वा तत्संख्या कृत्वा २२ द्वौ भागा आत्मा । द्वौ द्वौ पक्षपुच्छानि । एकैकस्य भागस्य द्वौ द्वौ पंचमांशौ एकैके कृत्स्नस्मे ।

० सार्द्धसप्तहस्तस्य सार्द्धहस्त ०   सार्द्धहस्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकः पंचमांशः पुच्छे एवं सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषात्मकः त्रिगुणोऽग्निर्भवति। तत्पुरुषप्रमाणं सप्ताभिः करणैः तद्द्वयं ८७ अंगुला
नि पादोनाः सप्तविंशतितिलाश्च। अथात्मनः पंचदशाभिः करणैः चतुष्टयमंगुलानि ८५ सार्द्धत्रयोविंशतितिलाश्च ३
आसः। क्षेत्रफलतो द्वादशपुरुषा भवंति। पक्षविस्तारः। सप्ताभिः करणैः तद्द्वयमंगुलानि ८७ सार्द्धपंचविंशतितिला
श्च। पक्षदैर्घ्यं तु त्रिपंचांशाद्द्वाभ्यां करणैः तद्द्वयमंगुलानि ११३ सार्द्धषट्तिलाश्च ८ क्षेत्रफलमेकैकस्मिन्पक्षे पुरु
षपादत्रयं पुरुषस्य त्रयः पंचमांशाः। पुच्छव्यासः पक्षव्यासतुल्य एव। दैर्घ्यं तु एकोनत्रिंशद्भिः करणैः तद्द्वयमंगुलानि।
एकोनविंशतितिलाश्च। क्षेत्रफलं तु त्रयः पुरुषाः पुरुषस्य त्रयो दशमांशाश्च ३।१० इति एवं द्विगुणत्रिगुणयोः समा
सेन सर्वाग्निक्षेत्रेषु द्विगुणप्रभृतिषु एकपुरुषसमासेन समसनीयः। समासः कार्यः। अथ आश्वमेधे तु एकविंशतिविधो वेति
तन्नाह। एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषाभ्यासः। एकविंशतिविधो भवतीति यत्तु तत्र पुरुषाभ्यासः प्रोक्तः स
स प्तविध सार्द्धसप्तपुरुषात्मकेऽग्नौ एकपुरुषाभ्यासेन प्रक्षेपेण वर्द्धनेन अष्टविधः। द्विपुरुषाभ्यासेन नवविधः। त्रिपु
रुषाभ्यासेन दशविधः। एवं क्रमेण एकैकपुरुषवृद्ध्याभ्यासेन चतुर्दशपुरुषाभ्यासेन एकविंशतिविधोऽग्निर्भवतीति तत्र
प्रकारमाह। पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणं भवेत्। यतः
पुरुषाभ्यासे कर्तव्ये यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषः सारत्निवितस्तिपक्षपुच्छविशिष्टो यावानग्निः सार्द्धसप्तपु
रुषात्मकस्तावत्प्रमितं समचतुरस्रं कृत्वा तत्प्रथमं आत्मन एकपुरुषक्षेत्रफलकसमचतुरस्रं पश्चाद्धृत्य ए
कैकपक्षस्य षडरत्निदीर्घस्य पंचारत्निविततस्य पंचारत्निसमचतुरस्रं पश्चाद्धृत्य अवशिष्टं सारत्निवितस्त्या पंचा
रत्निदीर्घं अतिदीर्घं चतुरस्रं अरत्निप्रमितविस्तारस्यार्द्धं गोपुच्छेन द्वादशांगुलानि वितस्तिः पंचारत्निप्रमित दीर्घं आत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घचतुरस्रे षडङ्गुलपुरुषप्रमितपंचारत्निसमचतुरस्रस्य पुरस्तादेकद्वादशाङ्गुलाधिकस्रतंपंचारत्नि दीर्घमतिदीर्घचतुरस्रं
दक्षिणोत्तरायतमपरमतिदीर्घचतुरस्रंपंचारत्निसमचतुरस्रस्य दक्षिणतः पूर्वापरायतं निधायाग्नेयकोणस्थं द्वा
दशाङ्गुलप्रमितं क्षेत्रं खंडमपूरितभागतुनासंपूर्यपूर्यतन्निर्ह्रासप्रकारेण निर्ह्रसनिर्ह्रतयोः पंचचतुरस्रौ कुर्यात् ॥
यद्वा पुरुषसमचतुरस्रेन रत्निविंशतिर्यङ्मानीकं पंचारत्निपार्श्वमानीकाः दीर्घचतुरस्रक्षेत्रस्यारत्निप्रमितानि
षडङ्गुलापादद्वयाधिकपादद्वयारत्निप्रमाणानि पंचसमचतुरस्राणि खण्डानि पंचकरण्येकसमासेन समस्य समचतुर
स्रीकृत्य तान्प्रमाणसमासप्रकारेण पुरुषप्रमाणसमचतुरस्रक्षेत्रे प्रक्षिप्य समचतुरस्रीकुर्यात् ॥ एवं द्वितीयस्या
पि समचतुरस्रं षडङ्गुलाधिकारण्यां द्वयोरधिकस्य समचतुरस्रयोरेकं समचतुरस्रं कृत्वा नाना प्रमाणसमासप्रकारेण
समचतुरस्रे प्रक्षिप्य समचतुरस्रं कुर्यात् ॥ एवमेव तृतीयस्यापि समचतुरस्रं कृत्वा नाना प्रमाणसमासेन समस्य सम
चतुरस्रे प्रक्षिप्य समस्य चतुर्दिग्विभागस्य सार्धसप्तपुरुषस्य सार्धैकविंशत्यङ्गुलयुता [illegible] तत्र
य [illegible] प्रमितांगुलरज्ज्वासं समचतुरस्रं कृत्वा तावत्समचतुरस्रं पुरुषप्रमाणं समचतुरस्रक्षेत्रं नानाप्रमाणस
मासेनावधार्यात् ॥ समस्येत् ॥ तत्समासेन कृते सार्धसप्तपुरुषक्षेत्रेन फलं भवेत् सप्तमांशन्यून सार्ध [illegible] तत्र अंगुलस्या
सकृत्समचतुरस्रं संपद्यते ॥ ततः किंचिदधिकमित्याह ॥ समस्तं पंचदशभागान्कृत्वा द्वावेकसमासेन समस्येत् सपुरुषः [illegible]
स्तं समपुरुषप्रमितसमचतुरस्रक्षेत्रे सहितं सार्धसप्तपुरुषाग्निक्षेत्रं समचतुरस्रं सार्धसप्तपुरुषक्षेत्रफलं [illegible] अंगुलस्य
सप्तमांशन्यून सार्धसप्त [illegible] रज्ज्वासं समचतुरस्रं स्यात् [illegible] पंचदशांशेन [illegible] संगुलेन [illegible] पंचदश अंगुलस्य
दशभागा पूर्वापरतयाधिकमपंचदशभागान्कृत्वा द्वौ पंचदशभागौ एकसमासेन समस्य अतिदीर्घचातिर्यङ्मानाप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विध्या पञ्चविधे एकसमासेन समस्य तेषां पंचमया योगमुपसंहरेत् द्विसे एकसमासस्य निष्फादेनाए एकस्मिन्नेव फलतः पंचपञ्च
भागस्य ऊनमवधा तेनै एकनवसंतुलं समचतुरस्रं तस्या समचतुरस्रस्या पञ्चधार ऊर्ध्वं एकरणी त्रिष्ठुती यपञ्चदश
भागमपि समस्य किंचिन्न्यूनसार्द्धपंचविंशतितिलसंयुक्तसप्तविंशति २७ अंगुल आसमकं समचतुरस्रं सिद्धं
भवति सपुरुषः सिद्धो भवतीति। एवमेव क्रमेणैकैकपुरुषविवृद्धौ एकविंशतिविधे आश्वमेधिके सार्द्धसप्तपुरु
षे समविधिये प्राकृताग्नौ चतुर्दशपुरुषाभ्यासे कृते एकरत्निविधौ अग्निरश्वमेधिकोऽभवति तत्र सार्द्धैकविंशतिपुरु
षफलेन फलेक सप्तपुरुषाग्नेः समचतुरस्रस्य व्यासः किंचिदधिकचतुर्दशाग्नितलयुक्तषट्पंचाशदधिकपंचशतां
गुलानि तावद्दैर्घ्यं समस्तं समचतुरस्रं पंचदशभागान्कृत्वा तद्वौ पंचदशभागौ एकसमासेन समस्य सपुरुषआश्वमे
धिके एकविंशतिविधेन प्रमाणं च अधिकं ... यमंगुलानि ५०२ किंचिन्न्यूनाः षट्तिलाश्च। एवमाश्वमेधिके
एकविंशतिविधे पुरुषे सिद्धे तद्द्विभागेन लेखातो वा नियोगं ... यति। तस्य दशांशेन पादमात्रो भवति पंचमेन बृह
ती। सार्द्धसप्तपुरुषे सप्तविधेऽग्नौ एकपुरुषाभ्यासे कृते नवपुरुषे पंचदशांशयोरेकसमासेन [blot] समस्य चतुरस्रीकृ
ते तत्पुरुषप्रमाणं सप्तविंशतिरधिकं ... अंगुलानि किंचिदधिकाः सार्द्धपंचविंशतिः सार्द्धपंचविंशतितिल
श्च। तस्य दशमांशेन स्थूलदृष्ट्या सप्तविंशतिः ... युतषड्विंशतितिलाधिकद्वादशांगुलेन पादमात्रो भवति। पंचमेन
तिलस्य ८।१० पंचमांशेन ... सहितमाद्वादशांगुल ... युतपंचविंशतिसंयुक्ता ... अधिकेन बृहती भवति। एवं क्रमेणान्यैक
मात्रे सार्द्धैकविंशति पुरुषात्मके आश्वमेधिके एकविंशतिविधे किंचिन्न्यूनषट्तिलयुतमधिकमात्रद्वयात ...
... एकपुरुषस्य दशमेनांशेन किंचिन्न्यूनैकादशांगुलतिलयुतविंशतिसंयुतलक्षणेन पादमात्रो भवति। पंचमेनैकविंश

१२ हस्ताः समं ... चतुरस्रं
१५ रत्नौ अष्टविधस्य पुरुषस्य

१५ ... पादमात्री ... तिलस्य विंशतिमांशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तितिलमुनचत्वारिंशदंगुलानि केन वृद्ध्या भवति। एवमाश्वमेधिके कैकविंशतिविधपुरुषप्रमाणार्थं पुरुषाभ्यासप्रकारमुक्त्वा पुनरपि तदर्थं पुरुषाभ्या
सप्रकारांतरमाह। पुरुषं वा पंचमेनोभयतोपच्छिद्य पंच भागान्समस्य तत्तृतीयं तत्तोयं निहृत्य पुरुषप्रमाणे वर्द्धमादित्यपरं। पूर्वोक्तप्रकारादन्यं पुरुषा
भ्यासप्रकारं वेनेतिदिकल्पार्थः। एकं पुरुषं विंशत्यधिकशतांगुलव्यासकं समचतुरस्रं पंचमेन पंचमांशेन चतुर्विंशत्यंगुलमितेनोभयतस्तिर्यग्भा
गोः पार्श्वभागो श्वापच्छिद्य एकैकपंक्तौ पंच पंचवेसेवं चतुर्विंशत्यंगुलव्यासमितानि पंचविंशतिसमचतुरस्राणि कृत्वा पंच भागान्समस्य तत्तृती
यं निहृत्य एकपंक्तिस्थपंचभागात्मकं चतुर्विंशत्यंगुलविस्तृतविंशत्यधिकशतांगुलायतानि दीर्घचतुरस्रक्षेत्रस्य तृतीयमंशमष्टांगुलविस्तृ
तं विंशत्यधिकशतांगुलायतमति दीर्घचतुरस्रक्षेत्रमेकपंक्तिस्थं चतुर्विंशत्यपि संगुलविस्तृतं विंशत्यधिकशतांगुलायतानि दीर्घचतुरस्र-
रूपपंचभागेभ्यो निहृत्य निहृतस्तृतीयांशात्मकोऽष्टांगुलविस्तृतविंशत्यधिकशतांगुलायतानि दीर्घचतुरस्ररूपपंचभागान्समस्य
एकसमासेन समचतुरस्रीकृत्य एकस्य पुरुषप्रमाणसमचतुरस्रक्षेत्रस्याष्टांगुलाष्टांगुलविस्तृतो विंशत्यधिकशतांगुलदीर्घौ द्वौ पंचदे
शांशौ एकसमासेन समचतुरस्रीकृत्य किंचिन्न्यूनाष्टाविंशतिशतानि लयुतानि च चत्वारिंशदंगुलं समचतुरस्रं पुरुषप्रमाणे समचतुरस्रे
नानाप्रमाणसमासेन अवर्द्धमादित्यत्र समचतुरस्रं सार्द्धपंचाविंशतितिलयुतसप्तविंशतिशतांगुलमेव। एवमेकस्मिन्पुरुषे कृ

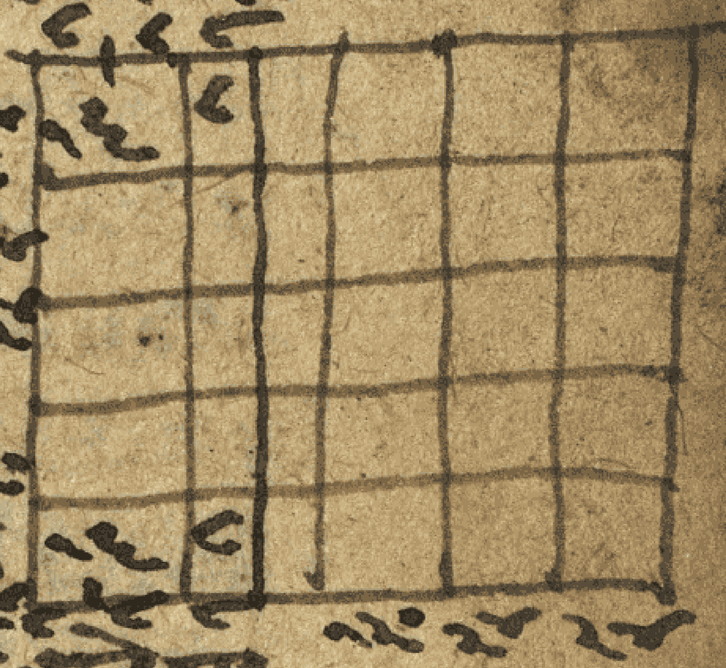

मेणाव द्वयोर्द्वयोः पुरुषपंचदशांशयोर्वृद्धेनेत्थं प्रमाणेन सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रे चतुर्दशसंख्ययोर्द्वयोः पुरुषपंचदशांशयोर्विवृद्धेनैकृते सा
र्द्धैकविंशतिपुरुषक्षेत्रे आश्वमेधिके एकविंशतिविधः। किंचिदधिकचतुर्दशतिलयुतषट्पंचाशदधिकपंचाशतांगुल ... भ्या
सः। तादृशांसमस्तं पंचदशभागान्कृत्वा द्वावेकैकसैमासेन समस्येत्सपुरुष इति। कृते आश्वमेधिकेऽएकविंशतिविधस्य पुरुषस्याभ्यधिकं

ताद्वयमंगुलानि २०४ किंचिन्न्यूनाः षट् इति लाभ्योति। अन्यद्युक्तं पुरुषं वा पंचमेनोभयतोपच्छिद्य पंच भागान्समस्य तृतीयं निहृत्य स
पुरुषप्रमाणे वर्द्धमादित्याह। तत्र विंशत्यधिकशतांगुलपुरुषविस्तारसमचतुरस्रस्य पंचमो भागो। इति चतुर्विंशत्यंगुलस्तस्य तृतीयां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नो ऽष्टांगुलरूपः सप्तपंचभागविभक्तपुरुषस्ततो द्वाभ्यां संपूर्णपुरुषव्यासस्य पंचदशांशो ऽष्टांगुलरूपस्तत्र सप्तदशभिः पंचदशो भागो ऽष्टां
गुलं। एवं षष्टितिशतांगुलपुरुषस्य पंचदशो भागो ऽष्टांगुलं विस्तीर्णं विंशतिशतांगुलायामभयमितिदीर्घचतुरस्रक्षेत्रं भवति। तादृशो पुरुषपंचमांशस्य
तुर्विंशत्संगुलविस्ततास्ते गच्छन्ति ते हेतुपुरुषपंचमांशतो द्वाभ्यां अष्टांगुलाष्टांगुलान्तौ विंशतिशतांगुलायामौ तादृशे ते तयोरेकसमासेन सम
संलग्नात्पुरुषप्रमाणोक्तवदव्यासादिकं तत्पवसंगतार्थं प्रदर्शितं भवति। एवं पदविभागिकपुरुषेषु सिद्धे तस्य प्राक्पुरुषविभागकविनियोगप्रकारेण
विभागविनियोगमाह। पंचारत्निर्हस्त्याविततस्तिर्विंशतिशतांगुलः पुरुषस्तस्याद्वादशांगुलं पदमितिवत्। एवं पुरुषाव्यासप्रकारेण पुरु
षः सिद्धो जातः सपंचारत्निर्भवति तस्य पुरुषस्य पंचमो भागो ऽरत्निर्भवति। अथ पक्षयोरत्नौ उपदधाति सप्तारत्निः कार्यः। तत्पुरुषस्य
पंचमांशेन कार्यः। दशवितस्तिः सपुरुषः। तस्य पुरुषस्य दशमांशो वितस्तिः। अथ पुच्छे वितस्तिमुपदधाति सप्तवितस्तिः कार्यः तत्पुरुषस्य दशमांशे
न कार्यः। विंशतिशतांगुलः पुरुषः। तस्य पुरुषस्य विंशतिशतांशो ऽङ्गुलं चतुरंगुलं चतुरंगुलं संकर्षतो सप्तमाहो। इयेन तस्मादेवं निष्पादिता
सारत्निभागवरात्पुरुषादरत्न्यादयो ऽङ्गुलांतमवयवजातं प्रकृतिवत्सर्वत्रैव कार्यो यत्प्रकल्पनीयं। एतस्मादेव पुरुषाद्वादशांगुलपदमितिवत्क
ल्पनीयं। एवं मन्वमेधिकेऽप्येकादशविंशतिविधे प्रकारांतरेण पुरुषाभ्यासप्रकारेण पुरुषप्रकृतिं प्रदर्शयन् पुनरपि तन्त्रैव प्रकारांतरेण पुरुषप्र
कृतिमाह। पुरुषं पंचधा सप्त मेनो भयतोपच्छिद्य सप्त भागा समस्य सप्तमभागमंगुलं निर्दिष्ट सपुरुषप्रमाणोक्तव्यादिसपरं विनिपक्षांतस्परि
गते। पुरुषं पुरुषप्रमितं विंशतिशतांगुलव्यासं समचतुरस्रक्षेत्रं सव्यासं सप्तमांशेन अंगुलं सप्तमांशयुक्त सप्तदशांगुलरूपेणोभ
यतस्तिर्यग्व्यासोः पार्श्वमानो भयपच्छिद्य अंगुलसप्तमांशयुक्तसप्तदशांगुलव्यासकान्यकोनपंचाशत्समचतुरस्राणि
क्षेत्राणि कुर्यात्तत्रैकैकस्य पंक्तौ अंगुलसप्तमांशयुक्तसप्तदशांगुलव्यासकानि सप्त समचतुरस्राणि भवंति तत्रैकपंक्तौ
स्थानसप्तचतुरस्ररूपान् सप्त भागान् समस्यते भागे क अंगुलसप्तमांशयुक्तसप्तदशांगुलात्ततं विंशतिशतांगुलायतम्भवति

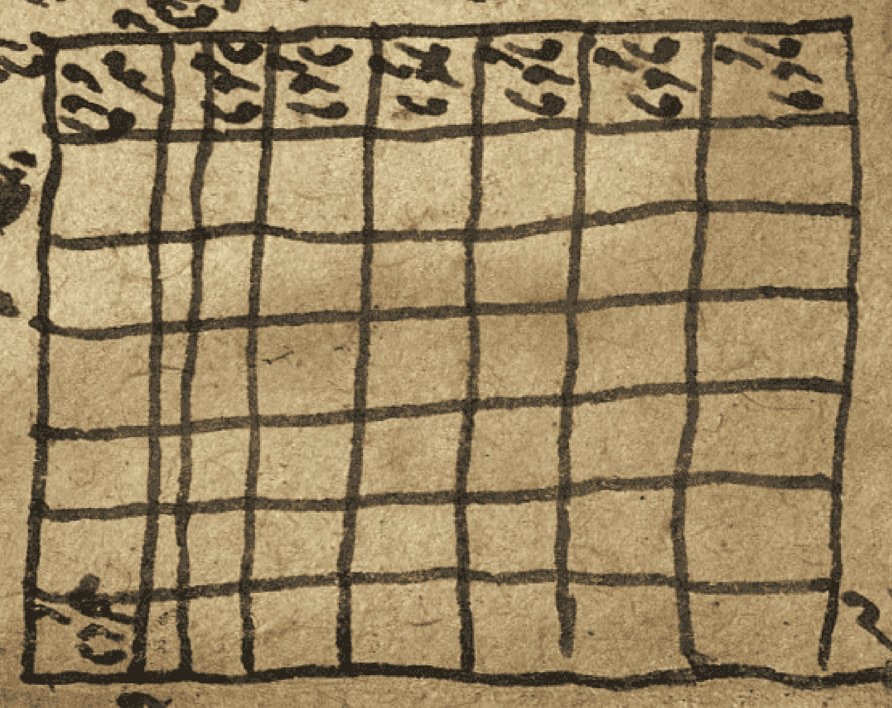

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्मात् दीर्घचतुरस्रस्य दक्षिणतः सप्तमभागसहितमंगुलं निर्हृत्य एकैकांगुलसप्तमभागेन सहितं षष्ठमेकांगुलविस्तृतं विंशतिमात्रां
गुलायतं क्षेत्रं निर्हृत्य निष्कास्य पश्चिमार्धं षोडशांगुलविस्तृतं विंशतिमात्रांगुलायतं पुरुषपंचदशांशद्वयरूपमति दीर्घचतुरस्रं क्षेत्रमेकसमासेन
समस्य समचतुरस्री कृत्य समानाप्रमाणसमासेन पुरुषप्रमाणेन समचतुरस्रक्षेत्रेण वर्द्धयित्वा पुरुषद्वयसपरं प्रकारान्तरं। एवमपि आश्वमेधिके
ग्नौ सार्द्धैकविंशतिपुरुषात्मके एकविंशतिविधे पुरुषप्रमाणं अधिकं नान्तद्वयमंगुलानि किंचिन्न्यूनाः षट्त्रिंशल्लक्षेति । पक्षत्रयेपि तुलांनां
नरं किंचित् । ननु शुल्वसूत्रे सप्तपुरुषोच्चैकस्य पुरुषस्य वर्द्धनं । अरत्निप्रादेशास्त्ररूपेणाधिमाने । उक्तं पुरुषे च पक्षपुच्छस्य सप्तमांशस्य वर्द्धनं तु कांत्या
छादनं यथा निषेधे एकशतविधे च स्यच्छमेव प्रपंचितं तेन सर्वत्र सार्द्धसप्तपुरुषस्याग्नेः सप्तमांशरूपसाधिमान स्येकैकपुरुषस्याष्टविधादि
ष्वेकशतान्तविधानेषु आवापे कृते तस्य तस्य द्वैगुण्यं पंचदशांशपंचदशांशेन तत्र तत्र पुरुषो भवति । एवं च एकविंशतिविधे सप्तविधस्य सार्द्धस
प्तपुरुषाः चतुर्दशसाधिमानानां पुरुषाणां पंचदशपुरुषास्ते सार्द्धं द्वाविंशति पुरुषा अग्निक्षेत्रं भवति । तस्य द्वैपंचदशांशेन समचतुर
स्री कृतौ पुरुषप्रमाणं सप्ताधिकमात्रान्तद्वयमंगुलानि पादोनाः सप्तविंशतिरित्यर्थः । इहतु सार्द्धसप्तपुरुषेषु एकस्य शुद्धपुरुषस्यावापे कृ
ते तस्य द्वैपंचदशांशेन एकः पुरुष एवं क्रमेणाश्वमेधिके एकविंशतिविधे सार्द्धसप्तपुरुषेषु शुद्धचतुर्दशपुरुषावापे कृते सार्द्धैकविंशतिपुरुषो
ग्निर्भवति । तस्य द्वैपंचदशांशेन पुरुषद्वयेन पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमवध्या
दित्यादिप्रकारत्रयेणोक्तं ... तत्समासेन व्याख्याताः । अरत्निप्रादेशानां समासो विद्यते संख्यायोगात् । पक्षपु
च्छगतारत्निप्रादेशानां सप्तमांशस्य समासः अवापो न विद्यते । किंतु सारत्निप्रादेशपक्षपुच्छविशेषे सार्द्धसप्तपुरुषात्मके ग्नौ एकस्य शुद्ध
स्य पुरुषस्य समासो भवति । तत्कुतः । संख्यायोगात् । आद्योग्निः सार्द्धपुरुषद्वयात्मक एकविंशतिविधो ... त्रिगुणोग्निः एकविंशतिविधा
ग्नेः पक्षपुच्छसंख्यायाः संयोगेन विधानात् । शुल्वसूत्रकृतः अरत्निप्रादेशस्तानामपि सप्तमांशवर्द्धनेन साधिमानपुरुषस्यावापः समासः कृतो भवति ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र चतुस्त्रिगुणाग्नितः प्रथमे कार्यं व्यामविभागे विधानं नोपपद्यते। य एव द्विस्त्रिगुणः सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषः स एवैकविंशतिविधः सार्द्धद्वा
विंशतिपुरुषो न लोकतोऽपि स्वरूपान्तरं विपद्यते। तेन सार्द्धसप्तपुरुषे द्व्येकः। एकः पुरुषो वर्द्धनीयस्तस्य द्वौ पंचदशांशौ पुरुषस्य एवं क्रमेणा
श्वमेधिकेऽप्येकविंशतिविधे सार्द्धसप्तपुरुषेषु अष्टौ अष्टदशपुरुषा वर्द्धनीयाः। तेन च नवसार्द्धैकविंशतिपुरुषास्तद्द्वौ पंचदशांशौ पुरु
षस्त्रिगुणे कृते अष्टादशैकः पुरुषमात्रस्यैव वर्द्धनेनाश्वमेधिकेऽप्येकविंशतिविधेऽग्निस्वरूपमिति। ननु उक्तरीत्या पुरुषोभयेनैकशत
विधादिसंततरूपा भवति। सा मा भेन पुरुषाभ्युपगममुपक्रम्य श्रीमद्भगवतः कात्यायनाचार्यस्य क्रमानुसारेण पूर्वमाश्वमेधि
कमाद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः। आद्यः सार्द्धसप्तपुरुषाग्नेर्द्विगुणः पंचदशपुरुषस्त्रिगुणः सार्द्धद्वाविंशतिपु
रुषः सेयं पंचविंशतिभूतद्विगुणमग्निमुक्त्वा एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषाभ्यासः। इति प्रक्रम्य पुरुषाभ्यासेऽथ वानग्निः सप्त
पुरुषविशेषः स्यादिति प्रकारत्रयेण सार्द्धसप्तपुरुषात्मके सप्तविधे आद्येऽग्नौ एकैकपुरुषप्रवृद्ध्या सार्द्धाष्ट सार्द्धनवदशेवं प्रकारे
ण त्रिंशदधिमानवर्द्धनेन सार्द्धैकविंशतिपुरुष एवैकविंशतिविधस्त्रिगुणापेक्षया। इति रिक्तउक्तः। अतो तु अष्टानवतिविधेऽग्नौ
अभ्यासेनैवैधा अष्टानवतिः प्रोक्ताः पुरुषा अष्टाविंशत्यग्निस्त्रयंश्च सआत्मा चतुर्दशपुरुषा दक्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतु
र्दशपुच्छमिति संततेनाष्टानवतिपुरुषाणां निवेशनमभिधाय चतुर्दशात्मा लोम दक्षिणे पक्षे पुच्छे चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश पुच्छे इति
पुच्छप्रतीत्या अष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रासाधिमानाभिसरलिघतस्साधिमानस्य पदस्य वर्द्धनेन पंचाधिकशतपुरुषप्रमितए
वाष्टानवतिविधस्तदुक्तः। तथैकशतविधप्रकारप्रदर्शनेऽष्टानवतिविधे एवाग्नौ तस्याधिकसाधिमानपुरुषप्रयस्यापि विधिरपि
वेनानमाह। अथ त्रिपुरुषाः रज्जुं विमीते ताः सप्तधा समस्य तिस्रैव चतुरो भागानात्मन्युपदधाति त्रीस्त्रीन्पक्षपुच्छेषु इत्य
ष्टानवतिविधापेक्षया त्रीन्पुरुषान्सप्तधा कृत्वा तत्र चतुरोंऽशानात्मनि निवेश्य त्रीस्त्रीनंशान् पक्षपुच्छेषु निवेशयतत्रहि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

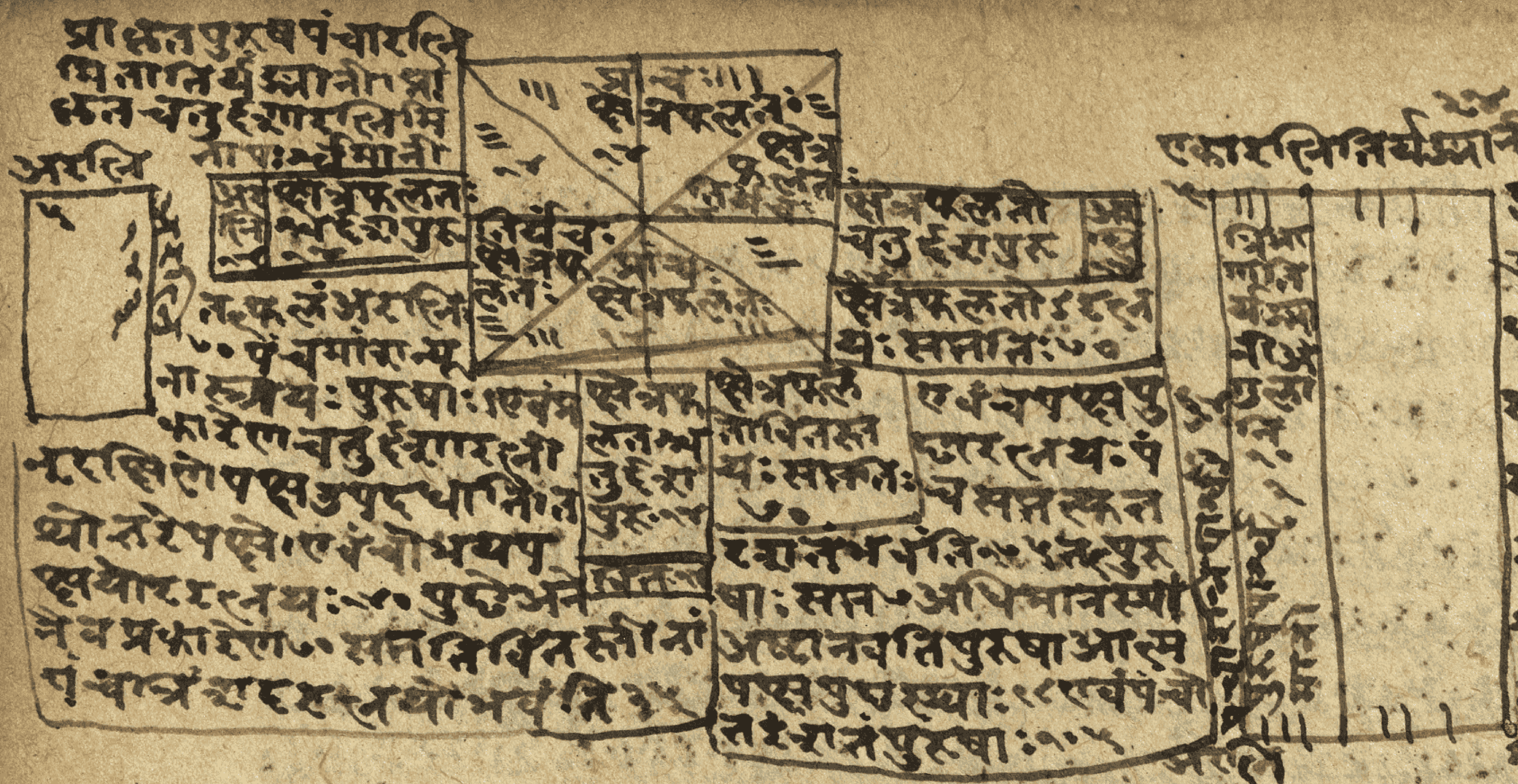

पुरुषाधिकमेवपक्षपुच्छेष्वेयारत्निवितस्तिरूपमधिमात्रनिवर्द्धनमुक्तंतद्यथा॥
अथारत्निमात्रीमिमीतेता ४ सप्तधासमस्यातित्रस्येत्रीभागाः द्विलोपपक्षउपद
धातित्रीनेवोत्तरेत्रि:स्तत्रातिचतुरस्तितातत्रैकपार्श्वएकारत्निप्रमिततिर्यग्मानी
रूपांरज्जुंनिधायेतरपार्श्वेपुरुषप्रमितपार्श्वमानींरज्जुंनिधायातिदीर्घचतुर
स्रंक्षेत्रंकृत्वाएकारत्निप्रमिततिर्यग्मानीरूपांरज्जुंसप्तधाविभज्यतादृशानत्री
नंशान्सप्तांशान्सप्तमांशाधिकरत्न्यंगुलानितिर्यग्मानीरूपान्पुरुषप्रमितपा
र्श्वमानीकान्एवमतिदीर्घचतुरस्ररूपान्त्रीन्सप्तांशान्द्विलोपपक्षेउपदधाति।
तथोत्तरेपक्षेएतदुभयंमिलित्वाअंगुलस्यसप्तमांशचतुष्टयाधिकविंशत्यंगुल
तिर्यग्मानीकंपुरुषप्रमितपार्श्वमानीकंक्षेत्रंवर्द्धितंभवति।पुच्छेतु।अथवितस्ति
मात्रीमिमीतेता ४ सप्तधासमस्यातित्रस्येत्रीभागापुच्छउपदधातित्रि:स्तत्रातिचतुरस्रेति।अत्रपुच्छेवितस्ते:सप्तमांशत्रयस्यसप्तमांशाधिक

ष पंचांगुलतिर्यग्मानीकंपुरुषप्रमितपार्श्वमानीकमुक्तप्रकारेणक्षेत्रंवर्द्धितंभवति।तत्त्रयंमिलित्वापंचषट्सप्तमांशाधिकपंचविंशत्यंगुल
तिर्यग्मानीकंपुरुषप्रमितपार्श्वमानीकमष्टानवतिविधापेसयाएकशततमविधश्चपुरुषवर्द्धितस्यात्।धिमात्रेपक्षपुच्छेषुअधिकंवर्द्धि
तंभवति।एवंचपंचोत्तरशततपुरुषोष्टानवतिविधःश्येनोक्त:।एकशततविधस्यसपंचसप्तमांशपंचविंशत्यंगुलतिर्यग्मानीकंपुरुषप्रमितपा
र्श्वमानीकक्षेत्रमुक्तं।ष्टोत्तरशततपुरुषक्षेत्रफलकोभवति।एतच्छुक्तप्रकारेणसार्द्धद्वाविंशतिपुरुषएवएकविंशतिविधोभव
तीतिश्येनपुरुषाभ्यासप्रकारेणसार्द्धैकविंशतिपुरुषएकविंशतिविधउक्तस्सार्द्धंस्यात्।आरत्निवितस्तीनां ४ सप्तसोविधतेसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ख्यायोगात्॥ अत्राश्वमेधिके एकविंशतिविधेऽप्यस्मत्प्रकारेण अरत्निवितस्तीनां स्वसप्तमांशानामधिकमात्ररूपाणामधिका
नां समासेन विधते किंतु प्राप्तेन सार्द्धसप्तपुरुषे एकैकपुरुषांशुत्र्यस्य प्रकारेण चतुर्दशपुरुषांशुत्र्ये येन सार्द्धैकविंशतिपुरुष एवैक
विंशतिविधो भवति। कुतः॥ संख्यायोगात्॥ आद्यो मिश्रद्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वेति त्रिगुणेनैवेष्टस्तथा एकविंशतिविधस्य
पश्चात् संख्याकरणयोगात्॥ इतरथा त्रिगुण एकविंशतिविधो वेति पश्य संख्यायोगे नोपपद्यते। त्रिगुण एवेष्टे प्रकारे
ण सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषस्यैव एकविंशतिविधत्वात्॥ आश्वमेधिके अतिरिक्तैकविंशतिविधस्य प्रदर्शितमार्गेण द्व्यधिकाधि
कशतावधीनां तं यावत्॥ अधिमानस्यापि स्वसप्तमांशावर्द्धनेन सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषात्मक एव भवति। यत्तु पुरुषाष्टाशुत्र्ये याथान
न्निरिसाद्यप्रकारत्रये विधमात्रस्यैकशतांतमविरोधेनैव सर्वत्र प्राकृतसार्द्धसप्तपुरुषाग्निक्षेत्र सप्तमांशरूपसाधिमानपु
रुषत्व वर्द्धनीयो न भवतः पुरुषः॥ आश्वमेधिके तु द्विगुणे त्रिगुणे पंचनवतिभेदादतिरिक्तोऽन्तयोरधिमानं तद्व्यतिरिक्तमेवात्र प्रथमा
द्विगुणे पंचदशपुरुषाणां सप्तभागान्कृत्वा चतुर्भिरंशैरात्मा कार्यः॥ एकैकेन पक्षपुच्छानीति अधिमान व्यतिरिक्तमग्निक्षेत्रं साध
यित्वा ततः पंचदशपुरुषाणां चतुर्दशांशेन चतुर्दशांश सहितेन पुरुषप्रमितेनारत्निवितस्ति रूपमधिमानं पक्षपुच्छेषु यथायोग
स्त्रिविभागेन वर्द्धयेत्। तेन द्विगुणः सचतुर्दशांशः षोडशपुरुषो भवति। त्रिगुणे सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषाणां सप्तभागान्कृत्वा चतु
र्भिरंशैरात्मा साधनीयः॥ एकैकेनांशेन पक्षपुच्छानीति सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषे अरत्निवितस्ति क्षेत्र व्यतिरिक्तमग्निक्षेत्रं विरच्य
सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषचतुर्दशांशेन सार्द्धपुरुषेण पुरुषाष्टाविंशांशत्रययुक्तेनारत्निवितस्त्यधिमानरूपेण पक्षपुच्छानि वर्द्ध
येत्। तत्र पुरुषाष्टाविंशांशत्रयसहितसार्द्धपुरुषक्षेत्रं पंचधा विभज्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामंशाभ्यां पक्षौ एकैकेनांशेन पुच्छमिति ए
वं च त्रिगुणः पुरुषस्याष्टाविंशांशत्रययुक्तश्चतुर्विंशतिपुरुषो भवति। एवं च सप्तविधादयः एकशतविधांताः पंचनवति भेदाः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आश्वमेधिकोद्दिष्टपुरुषत्रिगुणोत्तरस्तृतीयकौ। ताभ्यां सह सप्तनवतिभेदाः। तितदर्थं कथ्यते तु नवशोरूपदेवागीमेदुत्तिस्थोक्तिरेवाभिहितानुय
श्वाऽश्वमेधिकैकविंशतिविधाग्निक्षेत्रे सार्द्धसप्तपुरुषेष्वेव शुद्धैकैकपुरुषाभ्यासेन चतुर्दशपुरुषप्रवृद्धेनेन सार्द्धैकविंशतिपुरुष
क्षेत्रफलकोग्निरुक्तः एवमष्टविधादिष्वपि सर्वत्र सार्द्धसप्तपुरुषेष्वेव शुद्धैकैकपुरुषाभ्यासो युक्तो न केवलमाश्वमेधिकैकविं
शतिविधपरत्वेनोक्तप्रकारेण तत्र स्वपुरुषाभ्यासस्य पुरुषाभ्यासे यावानग्निः स पक्षपुच्छविशिष्टपुरुषाभ्यासोद्देशेन नाभिप्रे
तविधात्मादिसाङ्ख्यात्। नारत्निवितस्तीनां समासो विधीयते संख्यायोगात्। अत्राष्टविधादिषु पुरुषाभ्यासे कर्तव्ये पुरुषाभ्यासे
यावानग्निः स पक्षपुच्छविशिष्टः षड्विधपदबोधितारत्निवितस्तीनामभिधानरूपसंज्ञानां। स वै सप्तपुरुषो भवति सप्तविधो
स्वयं पुरुषो यश्चत्वारः आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानीति सप्तपुरुषरूपाग्निक्षेत्रमध्ये समासरणीकरणं एकत्र करणं न विधीयते किंतु अर
त्निवितस्तिक्षेत्रव्यतिरिक्तसप्तपुरुषेष्वेवैकैकपुरुषाभ्यासः कर्तव्यः अस्तु सप्तमांशेन पुरुषरूपेणाष्टविधादिषु पुरुषकार्यं कर्तव्यं।
तदर्द्धं नारत्निवितस्त्यधिमानं कर्तव्यं एवं चारत्निवितस्तिरूपाधिमानार्द्धं पुरुषस्यैकैकस्य सप्तमांशस्याष्टविधादिषु सर्वत्रापत्व
नेवाभ्युच्चयः कर्तव्यो न सार्द्धसप्तपुरुषेष्वेकैकपुरुषाभ्युच्चयं तत्सं शुद्धयेन पुरुषकार्यं कर्तव्यं। कुतः संख्यायोगात्।
अष्टानवतिविधे एकनवतिविधे चाग्नौ अष्टानवतिपुरुषेषु एकनवतिपुरुषक्षेत्रव्यतिरिक्तः अरत्निवितस्तिरूपाधिमानवर्द्धनस्याप्र
युक्तः संख्यायोगात्। तथाहि। अष्टानवतिविधं नश्चाग्निं अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषा अष्टाविंशतिस्तिर्यञ्च स
आत्मा चतुर्दशपुरुषाः दक्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतुर्दशपुच्छमितिसंतानाष्टनवतिपुरुषाणां निवेशनमभिधाय चतुर्दशारत्नी
न दक्षिणे पक्षे उपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दशवितस्तीः पुच्छे सप्तानवतिपुरुषापेक्षयाऽरत्निवितस्तीनामधिमानरूपाणां सप्त
पुरुषक्षेत्राणां पृथक्कृत्य वर्द्धनमभिधायेति न्यष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रासाधिमानानामि सप्तानवतिविधेग्नौ अष्टानवतिपु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुषापेक्षया सप्तपुरुषस्थले अस्याधिमानरूपस्य अरत्निवितस्तिप्रमितस्य पक्षपुच्छसंख्यायोगात् । यथा चाऽग्निक्षेत्रस्य सप्तपुरुषात्म
कस्याष्टानवतिविधे चतुर्दशगुणत्वेनाष्टानवतिपुरुषा भवन्ति । एवमर्धपुरुषस्याधिमानरूपस्य चतुर्दशगुणत्वेन सप्तपुरुषा भ
वन्ति । एवं चाष्टानवतिविधः पंचोत्तरशतपुरुषो भवति । तथा एकशतविधे अध्यर्धपुरुषा ६ । २ अंगुल्यभिमितेन ६ सप्तधासमस्य
ति तस्य चतुरो भागान् स्वानुपदधाति त्रींश्च पक्षपुच्छेषु सप्ताष्टानवतिविधस्य पंचोत्तरशतपुरुषापेक्षया त्रिपुरुषाधिक अंगुल्ये
त्रं सप्तधा विभज्य चत्वार आत्मनि त्रयः पक्षपुच्छेष्विति प्राकृतसप्तविधाग्निक्षेत्रवत्त्रिपुरुषक्षेत्रस्योपधानमुक्तं त्रिपुरुषा
पेक्षयाऽरत्निवितस्तिक्षेत्रस्याधिमानरूपस्याधिकस्य अध्यारत्नौ मात्रां प्रमितेनाऽ६ सप्तधासमस्यति तस्य त्रीन् भागान् अरत्नि
लेपक्षउपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति चतुरस्त्रिपुरुषप्रमितदीर्घारत्निप्रमितक्षेत्रं वितस्तिक्षेत्रस्य त्रीन् सप्तमांशान् अरत्नि
लेपक्षउत्स्यादिनोपधानमभिधाया अध्यवितस्तिमात्रां प्रमितेनाऽ६ सप्तधासमस्यति तस्य त्रीन् भागान् पुच्छ उपदधाति निःसृ
ति चतुरस्रमिति पूर्ववन्निवेशनमभिहितं । एवं चाष्टानवतिविधः पंचोत्तरशतपुरुषापेक्षयासाधिमानत्रिपुरुषाधिकेन एकशतविध
श्च सप्तपंचसप्तमांशाः पंचविंशत्यंगुलानि तथैव अरत्निकपुरुषप्रमितपार्श्वमानीकक्षेत्रं पुच्छोऽष्टोत्तरशतपुरुषक्षेत्रं फलको भवति । अ
अष्टविधाप्येकशतपर्यन्तं चतुर्णवतिभेदाः । सप्तविध एकः । ततश्चाश्वमेधिकोत्तरयोर्द्विगुणः स चतुर्दशांशः षोडशपुरुषो भवति ।
त्रिगुणः पुरुषस्याष्टाविंशत्यात्रयस्त्रिंशच्चतुर्विंशतिपुरुषो भवति । एवमग्नेः सप्तनवतिभेदाः । एतावदितोऽपि स्मिन्नारत्न्यात्मपि
तभिः दशभिर्दशभिर्दशभिः स्थितं यथा समूलंकिञ्चित्स्थितमया । यत्तु पुरुषाभ्यासे याचानभिनः सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्रं कृत्वात
स्मिन्पुरुषप्रमाणमवरुध्यादिसाध्योपायउक्तः । स आश्वमेधिकएकविंशतिविधपरएव । तथा च श्रुतिः । एकविंश ६ । ग्नोऽग्निर्भव
से एकविंश ६ । स्तोमएकविंश ६ । यातिर्यूपा इत्स पूर्वएकविंशतिविधो नाधिमानेन सहसार्धसप्ताक्षेकपुरुषे चतुर्दशानां पुरु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षाणामावापः क्रियते। एत एव पुरुषाभ्यासे कर्तव्ये अष्टविधादिषु तु तस्मिन्न् सेसार्द्धाष्टविधसार्द्धनवविधद्दसादिसार्द्धैकशतविध
सार्द्धैकशतविध इत्येवं सेत्रं सप्तपञ्चते तत्र चतुर्दशायस्थी नद्दि लेपसृउपद्दथातो स्यादिश्रुति बाधितास्यात्। तस्मादष्टविधादिषु सर्वत्र
सप्तसु पुरुषेष्वेव शुद्धपुरुषप्रक्षेपः कर्तव्यः। तस्य प्रकारस्तु समचतुरस्रस्याष्टगुणायारज्जुर्द्विकरणी करणीं तृतीयेन वर्द्धयेदित्यादिनो
पायेन सप्तपुरुषक्षेत्रं करणीयं सप्तपुरुषप्रमितं समचतुरस्रं कृत्वा तस्मिन् पुरुषमात्रं समचतुरस्रं नानाप्रमाणसमासेन समस्य तत्सप्त
धा यथा भवेदेकैकेन सप्तमांशेन हतं समचतुरस्रमष्टविधे पुरुषः। अरत्निप्रादेशातिरूपाधिमानस्यार्द्धपुरुषस्य तु यथा वर्द्धनं तदु
पायस्तु पञ्चपञ्चाशदङ्गुलप्रमितं क्षेत्रं विस्तरतो विंशत्यधिकशताङ्गुलप्रमितं दीर्घमेवमर्द्धपुरुषक्षेत्रफलकं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तिर्यग्भागांवि
स्तारसप्तमांशेना पञ्चविंशतिमापञ्चविंशतिदीर्घस्वरूपान् सप्तभागान् कृत्वैकं सप्तमं भागमतिदीर्घचतुरस्रसमासेन समचतुरस्रं कृत्वा अ
र्द्धपुरुषीयं अर्द्धपुरुषप्रमितं दीर्घचतुरस्रक्षेत्रमपि दीर्घचतुरस्रसमासेन समचतुरस्रं कृत्वा तत्र चतुरस्रद्वयं नानाप्रमाण
समासेन समस्येत्। तस्य दीर्घचतुरस्रस्य पृष्ठायारज्जुरष्टविधेऽधिमानरूपस्यार्द्धपुरुषक्षेत्रस्य प्रमाणरज्जुर्भवति। अथ
वाष्ट पुरुषापासक समचतुरस्रस्य सप्तमांशः पुरुषस्तदर्द्धमर्द्धपुरुषः। तस्य पंच भागान् कृत्वा द्वौ द्वौ भागौ पक्षयोर्वर्द्धनीयौ पुच्छे
चैको वर्द्धनीय इत्येवं सर्वत्र यथासंभवमूहनीयम्। श्री अनन्तयाज्ञिकास्तु अष्टविधादिषु सर्वत्र सार्द्धसप्तपुरुषेषु शुद्धः पुरुषो वर्द्ध
नीयः। अष्टानवतिविधे एकशतविधे वा ज्ञातुं वा स्यादरत्निवितस्ती नांवर्द्धनं अश्वमेधिकौ द्विगुणत्रिगुणौ तु वाचनिकौ य
त एकविंशतिविधप्रभृतिपुरुषाभ्यासे यारत्निः सप्तपुच्छविशेषः इत्यादि पुरुषप्रमाणमुक्तं तस्य दशमेन पादमात्रीभ
वति। पंचमेन … एकशतविधार्थे … प्रमाणमेवस्यादित्याहुः। देवयाज्ञिकास्तु। अष्टविधादिषु सर्वत्रे
… साक्षाधिमानपुरुषो वर्द्धनीय इत्याहुः। एवमेव रामचन्द्र वाजपेयिनो प्याहुः। … अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्राभ्यां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रक्रमादितः। नारत्निभिरित्यस्ती। यामिसेतत्सूत्रस्य लक्षणविधादिषु अधिमानस्य प्रथमवर्द्धनविषयत्वमेव। अष्टानवतितिविधे एकशत
विधे वाग्नौ वर्द्धनप्रासस्यैव श्रुतौ अथारत्निमात्रीं मिमीते इत्यादिषु श्रूयमाणात्। सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृजतेत्युपक्रमसमए
तमेकशतविधमात्मानं विहितमपश्यदिति समानस्तोत्रश्रवणात्। सप्तविधश्च प्रस्तरसप्तार्द्धसप्तपुरुषात्मकस्तोत्रे इत्यादिना सत्वंभू
यस्त्वा। इति श्रीशुल्वभाष्ये पंचमी कंडिका॥५॥ ॥ यथाग्निवेदेरष्टकाप्रमाणं वर्द्धते इत्येतदुपपाद्यामः। वेदिश्चेदष्टकाश्चेदष्ट
काः तासां प्रमाणं वेदेरष्टकाप्रमाणं तच्चाग्निर्भवति। अग्निमानमनतिक्रम्यैव स्थाग्नि। यथाग्निमानं पुरुषाभ्यु[च्छ्र]येन वर्द्ध
ते एवं वेदिमानमष्टकामानमपि वर्द्धते न हि वेदिरष्टकामंतरेण वर्द्धते अग्निमानमवर्द्धितं यथा वेद्यां संभवति नन्वेवं मुक्तं स्यादि
त्यर्द्धितेष्टकाभिस्तु पुरुषाभ्यु[च्छ्र]येन वर्द्धितानि सत्रपुरस्तं संभवति। तथा च श्रुतिः। तदाहुः कथमेष सप्तविध एतयावेद्या
संपाद्यत इति दशशरमे पुरुषे आत्मा चत्वार्यंगानि सा पंचदशा एवं द्वितीय एवं तृतीये षष्ठे पुरुषे पुनः कतरस्थैकः पुरुषो स्येति
पांक्तो वै पुरुषो लोमत्वङ्मांसमस्थिमज्जा पांक्तो यं वेदिश्चत्वारो वेदिरात्मा पंचमं वमेष सप्तविध एतयावेद्या संपद्यत इ
ति। अतो मा यश्रुतिश्चायां युक्तं वेदिरष्टकाप्रमाणं वर्द्धतं यदुक्तं कल्पसूत्रे। यथा वेदिरष्टकाप्रमाणं वर्द्धते इत्येतदिह वक्ष्यामो
... कथं यथाश्चिति प्रतिज्ञा। अग्नेरष्टकाप्रमाणं वर्द्धनं तु तस्य पदप्रमाणेन पादमात्रीभवतीत्यादिनोक्तं प्राक्। पदवृद्धिं पुन
रिष्टकापदप्रहणं कल्पसूत्रानुयायात्। अत्राधानकालविधस्याग्नेर्वेदिः प्रमाणं तु श्रुतौ। सर्वेषां तासां द्विगुणा तु क्रमांप्रा
चीं वेदिं विमिमीतेति। एतत्पश्चात्तिरश्चीं चतुर्विंशतिं पुरस्तात्तत्र न वर्त्तिः सैषा न वर्तिप्रक्रमाद्वेदिस्तस्याः सप्त
विधमग्निं विदधातीति प्रासन सप्तविधस्याग्नेर्वेदिप्रमाणमुक्तं सा यावत् सैषा सप्तविधस्य वेदिस्तावती वर्द्धनं तदाह
वदृश्च कंठएकशतविधेनु एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते अष्टद्विगुणा श्रुक्रमाद्रज्जुं मिमीते त्रिभिः सप्तधा समस्यान्ति त्रिस्त्रीभी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णा-प्राचतुरश्रपदश्चातिनिः सृजति चतुरश्रोमध्ये प्रक्रमाः द्वात्रिंशदंगुलं मिमीतेताः सप्तभागसमपक्षातितस्यैत्रीभागान्मध्यात्पुरस्तादतिनिःसृजति
तिचतुरश्रेथचतुर्विंशतिप्रक्रमांमिमीतेताः सप्तधा समस्यति। तस्यैत्रीभागान्पुरस्तादुपदधातिनिःसृजति चतुरश्रे तत्तुवेदिविमा
नमिति। एवमत्रैतावतामर्धं वेनेन्द्रकरणमिप्राग्दत्तभुसाप्राकृत्याः सप्तापि भवेदेवच्चयः सप्तमांशाः अष्टानवधिकपथवेद्यांवदीयोधाद्रक्
क्रं भवति। वेदिप्रमाणंतु प्रक्रमसाध्यमतः प्रक्रमवर्धितकथनेनैववेदिप्रमाणवर्धितैककथितं भवसतोत्राद्यवेकरणानि विधेव्वयनेप्रक्र
मप्रमाणमाह। या करणी चतुर्दशप्रक्रमासंक्षिपतित्रीन्प्रक्रमसप्तभागान्सप्तकरणानविधेप्रक्रमः। क्रियते येत्रांप्रव्याप्यते पादिः
पतेयथासा करणी प्रमाणरज्जुरस्यर्थः। या करणी चतुर्दशप्रक्रमाप्रक्रमकरणप्रयस्य च्छेदानां चतुर्दशासमचतुरश्रस्येत्रा
णामेकप्रक्रमस्यत्रप्रमाणानांसमचतुरश्रस्याधस्ताद्यारज्जुर्हि करणी द्वयादिनांतुत्यप्रमाणानांसमासोक्त विधिनासंक्षिपतिसम
चतुरश्रीकरोतित्यात्रीन्प्रक्रमसप्तभागान्प्रक्रमस्यत्रस्यत्रीसप्तमभागां
न्संक्षिपतिसप्तकरणानविधेप्रक्रमः साकरणीएककरणविधेत्रीप्रक्रमत्वेनपरिहार्यतेनप्रक्रमेणप्रकृतिवद्वेदः साध्या। अष्टानवति
विधेषुया करणी चतुर्दशप्रक्रमास्संक्षिपतिसप्रक्रमपदकरणाः। तावतीचतुर्दशसत्वादककरणेः अथोदाहरणं। त्रिः प्रमाणानवक
रणीद्वयेककत्वादष्टोत्तरशतांगुलप्रमितनवप्रक्रमपक्षेत्रकरणामहत्समचतुरश्रं कृत्वा अस्मिन्नुत्तरार्धंप्रक्रमप्रमितपार्श्वं
गुल तिर्यगायामेकं त्रिः प्रक्रमप्रमितायष्टोत्तरशतांगुलपार्श्वमानीकमेवंदीर्घचतुरश्रं कृत्वा तस्मिन्प्रागपरायतमध्यसूत्रेदक्षिणे

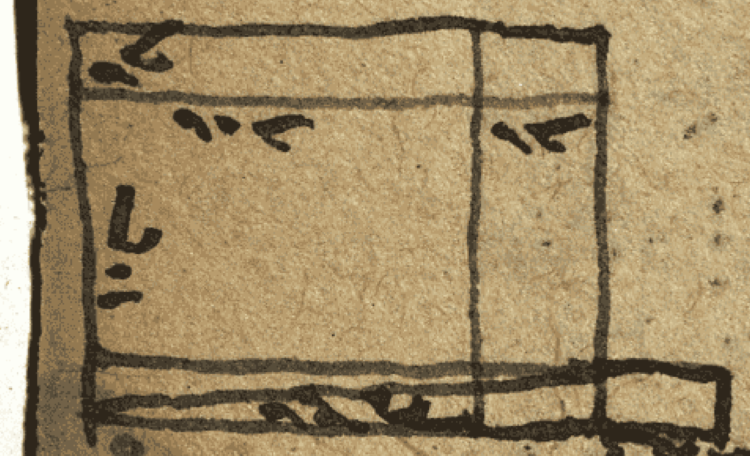

द्वादशप्रक्रमस्य
करणं चतुरश्रस्याधिः
फलं सप्त अं ....

नाष्टादशांगुलतिर्यगायामनीकेअष्टोत्तरशतांगुलपार्श्वमानीकेद्वेदीर्घचतुरश्रेकृत्वा तयोश्चतुरश्रयोरन्यतरंनव
प्रक्रमपक्षेत्रकरणापादनमहत्समचतुरश्रस्यपुरस्तात्तिर्यगायामानीलग्नंदक्षिणोत्तरायतमुपधायापरंदक्षिणतः
पार्श्वमानीलग्नंप्रागपरायतमुपदध्यात्। एवंकृते आग्नेयकोणे अष्टादशांगुलसमचतुरश्रस्वरूपं
क्षेत्रंखंडितमपूरितंभवति। तद्विषमाणंतुनासंपूरयेत्तदाषड्विंशस्वधिकशतांगुलकरणीकंसमचतुरश्रंभवतीति

अं २४
नि २४

प्रसृ
साध्य
अं २८

स्थूलं च पंचदश शतसहस्राण्येष[illegible]शतानि । षट्त्रिंशत् संगुलानि भवंति ५९८७६ एतस्याश्चतुरस्रोपादानांगुल करस्याष्टादशांगुल करणी कसमचतु
रस्रस्य चतुरस्राश्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्निस्थान्युपायेनानि त्रापसेत्तद्वादशप्रक्रमक्षेत्रसंक्षेपिका किंचिदधिक चतुर्विंशतितिलयुत
चतुर्विंशत्यधिकशतांगुलमिता करणी भवति १२४।२४ अनयापरिच्छिन्नं चतुरस्रं द्वादशप्रक्रमक्षेत्रफलकं भवति तदितः प्रक्रमप्रमितकर
ण्याश्चतुरस्रं कृत्वा समचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्जुर्द्विकरणी करणीत तीयेन वर्द्धयेदित्यादिनापि करणी प्रमाणं साधयेत् । तत्रैक
त्रिंशत्तिलयुतपंचाशदंगुलानि भवंति । द्विकरण्याश्चतुरस्रं कृत्वा द्वादशप्रक्रमक्षेत्रश्चतुरस्रे नानाप्रमाणसमासविधिनासमस्ये
त । तत्र त्रयोदशो यस्सः करणी प्रमाणं पंचाशदंगुलमेकत्रिंशत्तिलाश्च ५०।३१ अस्यामोभिरष्टकरीसांगुलनेन राशिः पंचविंशतितिल युतं
द्वानवतिसंगुलानि ९२।२५ वर्षीयसः करणी प्रमाणं चतुर्विंशत्यधिकं शतमंगुलानि चतुर्विंशतितिलाश्च १२४।२४ अस्याणोमूत्रकरी
सांगुलनेन वर्गः पंचदश सहस्राणि पंचशतान्यधिकाष्टापंचाशदंगुलानि १५५५८ तल्लसोर्योगः अष्टादशसहस्रा
ण्येकशतं चतुश्चत्वारिंशदंगुलानि १८१४४ एतस्यपदं करणी । सचतुर्विंशत्यधिकं शतमंगुलानि किंचिन्न्यूनौ
१२४।२४ चतुर्विंशतितिलाश्च १२४।२४ एतावती चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रसंक्षेपिका अष्टानवतिर्विधे प्रक्रम करणी । अन
यापरिच्छिन्नं चतुरस्रं चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रफलकं भवति । प्रक्रम सप्तांशत्रयं यावदुत्तोपायः प्रक्रमक्षेत्रस्य
सप्तमो भागः पंचाशीत्यधिकं शतमंगुलानि किंचिन्न्यूनाः पंचतिलाश्च १८५।५ एतत्त्रिगुणितः पंचपंचाशत्सप्तचैवपंचाशदं
गुलानि किंचिन्न्यूनाः पंचदशतिलाश्च ५५५।१५ अस्य मूलं प्रक्रम सप्तांशत्रयाणां समासकरणी स्थूलं द्व्यशीत्येकोनविंशा
तितिलयुतत्रयोविंशत्संगुलमिता करणी भवति । अनयापरिच्छिन्नं चतुरस्रं प्रक्रमसप्तांशत्रयक्षेत्रफलकं भवति । एतच्च
तुरस्रे चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रकरण्याच्छिन्नं चतुरस्रे नानाप्रमाणसमासविधिनासमस्येत् । तत्र ह्रसीयसः करणी प्रमाणं स्थूल
द्व्याशत्रयोविंशसंगुला न्येकोनविंशतितिलाश्च २३।१९ अस्यावर्गः पंचशतानि सप्तपंचाशदंगुलानि ५५७ वर्षीयसः करणी

चतुर्दशप्रक्रम
क्षेत्रफलक
मिदं क्षेत्रम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रमाणं चतुस्त्रिंशदधिकशतमंगुलानि चतुर्विंशतितिलाश्च ।१३४।२४ अस्याः कृतिरष्टादशसहस्राण्येकशतं पञ्चचत्वारिंशच्चांगुलानि
त्रयोविंशतितिलाश्च ।१८१४५।२३ न लब्धो योगः । अष्टादशसहस्राणि सप्तशतानि अंगुलानि त्रयोविंशतितिलाश्च ।१८७००।२३ एतस्य [illegible]
पदं करणी । षड्विंशत्यधिकशतमंगुलानि सार्धपञ्चविंशतितिलाश्च ।१२६।२५ एतावती एकस्मिन् विधे प्रक्रमकरणी । अनयाकृतं
चतुरस्रं प्रक्रमसप्तांशत्रययुतचतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रफलकं भवति । षड्द्वा प्रक्रमकरणी प्रमाणं षड्विंशत्यंगुलं तद्वर्गः प्रक्रमक्षेत्रफ
लं चतुर्गुणत्रयोदशशतान्यंगुलानि ।१३२६। तच्चतुर्दशांगुलितं चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रफलं अष्टादशसहस्राण्येकशतं चतुश्चत्वा
रिंशच्चांगुलानि भवन्ति ।१८१४४ एतस्य मूलं चतुस्त्रिंशदधिकशतमंगुलानि किञ्चिन्न्यूनाश्चतुर्विंशतितिलाश्च ।१३४।२४ ए
तावती चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रकरणी । अनयाकृतं चतुरस्रं चतुर्दशप्रक्रमक्षेत्रफलकं भवति प्रक्रमसप्तांशत्रययवन्यूनं तु भाग
तः । एवमपि समं नार्थः सिध्यति । अथवा चतुर्दशांगुलिते प्रक्रमक्षेत्रे एकत्रिंशद्गुणिते प्रक्रमक्षेत्रसप्तमो भागः सर्वोऽप्यतो मूलं
गृह्णीयात् । लब्धं किञ्चिन्न्यूनं सप्तत्रिंशदधिकशतांगुलमितं मूलमेकत्रान्तविधे प्रक्रमकरणी प्रमाणं भवती सैवं कक्ष्योस्थिते
क्षेत्रफलं भविष्यति । अत्र सर्वस्मिन् प्रकारे क्षेत्रसंस्कारविधौ सावयवत्वात् सर्वस्मिन् किंचित् किंचिदन्तरं तेनान्तरत्वाद्दोषः । सूक्ष्म
तरगणितेऽप्यन्तरं आयते सावयवत्वात् । मूलग्रहणे पानयत्नप्रकारस्तु शेषं सावयवगुणितं सांशं द्विगुणे प्रसैके मूलेन भक्तमवयवाल
ब्धा लब्धादिकाः स्युर्यथा योगाभिज्ञैरीसा आनेयः । एतेन प्रक्रमक्षेत्रस्यांगुलानि द्वादशशतानि षण्णवतिश्च । तस्य सप्तमो
भागः पञ्चाशीत्यधिकशतमंगुलानि किञ्चिन्न्यूनाः पञ्चतिलाश्च ।१८५।५ अष्टविधादिषु अग्निक्षेत्रेषु पुरुषाभ्युच्चयेन यावन्तः
पुरुषा वर्धन्ते तावन्तः प्रक्रमक्षेत्रसप्तमभागास्त्रिपदप्रक्रमक्षेत्रे वर्धनीयास्तत्प्रक्रमक्षेत्रफलं तन्मूलं प्रक्रमकरणी स्यात् ।
भवति । वेदिमानार्थं प्रक्रममानं लब्ध्वा योरेव सर्वमेकं कार्यं वार्यैः साधितं श्री अनंतयाज्ञिकेन शुल्कसूत्रभाष्ये यज्ञमान

[illegible] चतुरस्रे [illegible]

समासा यौमिद क्षेत्रम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यैव साधितं ॥ राम वाजपेयिभिरप्यत्र शुल्बशास्त्रे केयजमानस्यैव प्रक्रमप्रमाणं सिद्धांतेऽभिमतं । तदेयमेकस्तत्र विधेय प्रक्रमप्रमाण
मुक्त्वा द्वितीये चयने प्रक्रमप्रमाणमाह ॥ द्वितीये वा सप्तमेषु प्रक्रमेषु प्रक्रमप्रवृधायतस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ व्याख्या
॥ वध्यारण्यार्थः ॥ द्वितीये द्वितीयचयने अष्टविधेऽग्नौ अष्टविधक्षेत्रे कर्तव्ये सप्तसु प्रक्रमेषु सप्तप्रक्रमक्षेत्रफलात्मके चतुरस्रे
प्रक्रमप्रवृधायात्रिपदप्रक्रमकरण्या कृतं समचतुरस्रं नानाप्रमाणसमासरीत्या अवधायत्र प्रक्षिप्य तस्य सप्तमभागेन तद्दीर्घ
चतुरस्रस्याकरण्या रज्वा कृतं समचतुरस्रं सप्तधा विभज्य सप्तमांशमभितो दीर्घसमासेन समचतुरस्रीकृत्य तच्चतुरस्रकरण्या
अष्टप्रक्रमक्षेत्रसप्तमांशेन करणीरूपेण प्रक्रमार्थः प्रक्रमकार्यं तेन कर्तव्यं । एवं प्रक्रमसप्तांशवृद्धिर्भवति । ततश्च नवविधे
तृतीये चयने सप्तप्रक्रमा [illegible]एकक्षेत्रे द्वौ प्रक्रमसप्तांशौ वर्धनीयौ । चतुर्थे त्रयः । पंचमे चत्वारः । षष्ठे पंच । सप्तमे षट् ॥ इत्येवं क्र
मेण पंचनवतितमेऽग्नौ चतुर्णवतिसप्तमभागा वर्धनीयाः ॥ आद्ये सप्तविधे प्रथमचयने तु अग्नौ तु त्रिपदे ज्ञेय इत्यग्नौ कृतं त्रिपद
करणीकं षड्विंशदंगुलप्रमितं प्रक्रमं भवतीति प्रसंगाद्युक्तं ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ सप्तप्रक्रमक्षेत्रफलांगुलानि नवसहस्राणि द्वा
सप्तति ९०७२ एकप्रक्रमक्षेत्रफलांगुलानि द्वादशशतानि षण्णवतिश्च १२९६ तत्फलं चतुर्णवतिगुणं लब्धमेकमेकवि
शतिसहस्राण्येकषष्टिशतानि चतुर्विंशतिश्चांगुलानि १२१८२४ एतत्फलं सप्तप्रक्रमक्षेत्रफलेन युक्तं लब्धमेकं त्रिंशत्सह
स्राण्येकषष्टिशतानि षण्णवतिश्चांगुलानि त्रिभवंति १३०८९६ एतत्स सप्तमो भागो ॥ द्वादशसहस्राण्येकषष्टिशतानि नवनवतिश्चांगु
लानि किंचिन्न्यूनानि पंचदशशतानि लाग्ये १८६९९१५ एतावदेकस्य प्रक्रमक्षेत्रफलं । एतत्फलं प्रक्रमक्षेत्रफलेन चतुर्न्यूनत्रयोदश
शतांगुले १२९६ भक्ते लब्धं चतुर्दश प्रक्रमः १४ पंच पंचाशदधिकपंचशतांगुलानि पंचशतानि [illegible] अत्र भाजकस्य
सप्तमो भागः पंचाशीतिरधिकं शतमंगुलानि किंचिन्न्यूनानि पंचाशत् लाग्ये १८५।५ एतत्त्रिगुणितः प्रक्रमस्यात्र यः सप्तांश एव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवंति। पंचशतौ सपंचपंचाशा आंगुलानि पंचदशभागास्ति लाभाः। अत्रोद्धृ विधानिषु सप्तप्रक्रमक्षेत्रेउकरी सो कसंस्थाभिः सप्तम
सप्तमांशानां वृद्ध्या नैकसप्तविधे या करणी चतुर्दश प्रक्रमा संक्षिपति त्रों प्रप्रक्रमसप्त भागानि सक्तंशतु समं सप्रक्रम
क्षेत्रस्य मूलं किंचिन्न्यूनसप्तविंशत्यधिकशतांगुलप्रमितं भवति। एवं द्वितीयेचयनेप्रक्रमवर्द्धनं पुनरपि तरवर्यप्रका
शांतरमाह। प्रक्रमेण चयासप्तमभागेन प्रक्रमार्थः॥ चाग्नचुः प्रकाशांतर परिगृह्ये। अद्य प्रक्रमेण सप्तविधप्रक्रमेण सप्तम
भागेन स्वकीयसप्तमभागसहितेन प्रक्रमार्थः॥ द्वितीयेचयने प्रक्रमकार्यं कर्तव्यं एवमपि प्रक्रमसप्तमांशवृद्धिर्दर्शिता। त
तश्च तृतीयेन च विधे प्रक्रमक्षेत्रस्य द्वौ सप्तांशौ प्रक्रमक्षेत्रे वर्द्धनीयौ। चतुर्थे त्रयः। पंचमे चत्वारः। षष्ठे पंच। सप्तमे षट्।
अष्टमप्रक्रमक्षेत्रद्विकरण्या प्रक्रमप्रमानमिसाचे करालेविधांतं प्रक्रमसप्तमांशानां वर्द्धनेन प्रक्रमप्रमानमूहनीयं। अत्रो
पकरणं। त्रिपदकरणीकं समचतुरस्रं कृत्वा तिर्यगानी सप्तमांशेन सप्तधा विभज्य सप्तभागान्कृत्वा एकं द्वृं भागं षड्स
प्तांशयुतचत्वारिंशत्तिलाधिकपंचांगुलप्रमितं तिर्यग्मानीकं पद्विरंगुलं पार्श्वमानीकमेवमत्र दीर्घचतुरस्रं मानं ति
दीर्घं चेत्तिर्यग् आमापद्विपादचेत्तरी। एषा सप्तधा विभज्य तिर्यग्मानीप्रमाणानि सप्त समचतुरस्राणि कृत्वा समचतु
रस्रस्य पूर्णयारज्जुर्द्विकरणीप्रमाणं तिर्यग्द्विकरण्यायाम स्तस्य पूर्णया रज्जुस्त्रिकरणी। सा चुपार्थेन समचतुर
स्रं कुर्यात्। तत्रचतुरस्रे एकत्रिंशत्यंशयुतविंशतितिलाधिकत्रयोदशांगुलकरणीकं संपद्यते। तत्र चतुरस्रं प्रक्रम
चतुरस्रे मानप्रमाणसमासविधिनासमस्यैतत्। तस्य चतुरस्रस्य पूर्णया रज्जुः किंचिन्न्यूनसार्द्धषोडशा
तिलयुताष्टत्रिंशदंगुला भवति। एतावद्वितीये विधचयने प्रक्रमप्रमाणं ७७६ अनेन प्रक्रममानेन प्रक्र
तिद्वैः साध्याः एवमपि प्रक्रमसप्तांशवृद्धिर्भवति। अथ नाप्रक्रमक्षेत्रफले क्षेत्रफलसप्तमांशेनांगुलानि सं

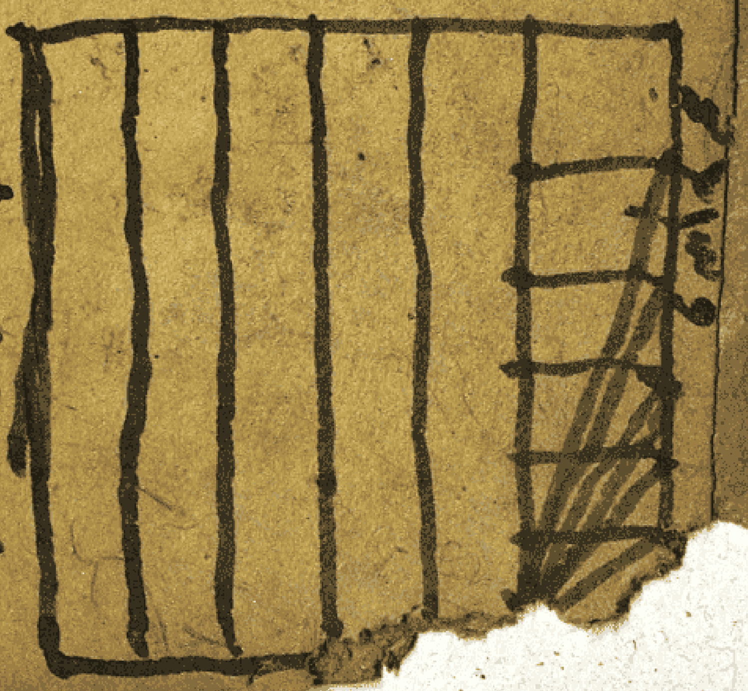

७५३ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

थोऽयसप्तमभागयुतक्षेत्रफलतो मूलं ग्रहीयात्।। ततो येन विधे प्रक्रमक्षेत्रस्य फलस्य द्वौ सप्तमभागौ प्रक्रमक्षेत्रफले सं ३८।२२
योऽयततः पदं ग्रहीयात्।। एवं कृते यत्पदलब्धं पदं तत्र तत्रैव प्रक्रमकरणी सैवं कृष्णास्थितं शीघ्रं फलं सिध्यति। एव

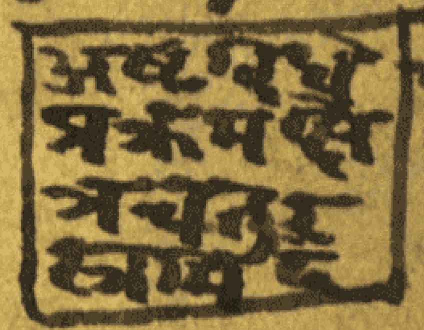

मेवोत्तरी अस्मो कृसंख्याभिः सप्तमांशानां वर्द्धनेनाष्टविधाग्नेः कथनात्त्विधं यावत् प्रक्रममानं कल्पनीयं। एवं चात्र प्रक्र
मसप्तभागवृद्धचनुम्याग्निक्षेत्रे पुरुषाभ्युच्चयेस सप्तपुरुषेष्वेवं भवन्तु। पुरुषो वर्द्धनीयः अधिमानवर्द्धनं तु पृथगेवेष्टकं
भवति। यत्तु पुरुषाभ्यासे याधानाग्निः सप्तपुरुषविधोपरस्ककं। तत्र साधिमानः पुरुषो वर्द्धनीयः। तस्यापरस्यामेनपा

दमात्रो भवति पंचमेन बृहतीति विधानात्।। अत्रापि यथाग्निवेदेष्टकाग्रहणं च। अत्र केचित्सूत्रे प्रक्रमार्थं द्वाप
दंपूर्वसूत्रानुवर्तनेन पठंति। पुरुषश्च सपादो लाघवादिति कश्चित्। दृष्टकानां वर्द्धनप्रकारस्तु बृहतीष्टकाप्रमाणेन चतुर्विंश
त्यंगुलं समचतुरस्रं कृत्वा तिर्यक्प्राची सप्तमांशेन सप्तधा विभज्य एकं सप्तमं भागं सार्द्धं चतुर्दशतिलयुतांगुलत्रयप्रमि
तां तिर्यक्प्राचीकं चतुर्विंशत्यंगुलपार्श्वमानीकमतिदीर्घचतुरस्ररूपं मध्ये प्रागपरायतसूत्रदानेन द्विधा विभज्यैकं भा
गं बृहतीष्टकाप्रमितक्षेत्रस्य पुरस्ताद्दक्षिणे तथायतं तिर्यक्प्राचीलग्नमुपधायापरं भागं दक्षिणतः पार्श्वमानीलग
्नं प्रागपरायतमुपदध्यात्।। एवं कृते आग्नेयकोणे सपादचतुर्विंशतितिलयुतैकांगुलप्रमितं चतुरस्रं क्षेत्रं खं २।२२
डितं अपूरितं स्यात्।। तच्छेषमांगुलमासंपूरयेत्तदा सपादचतुर्विंशतितिलाधिकपंचविंशत्यंगुलकरणीकं

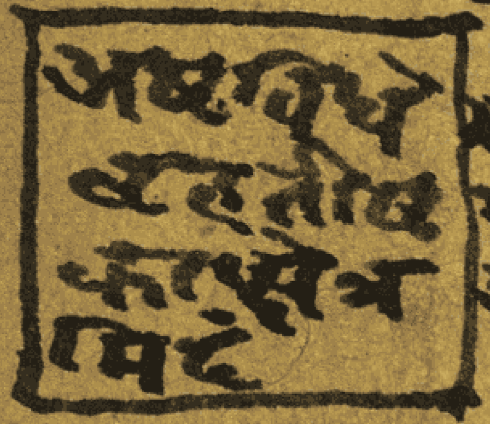

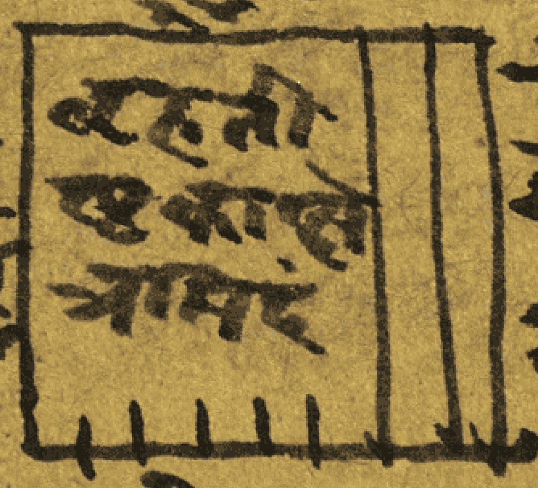

चतुरस्रं संपद्यते। एतस्याश्चतुरस्राद्यांगुलकस्य चतुरस्राश्चतुरस्रं निर्जिहीर्षेच्छ्रामानुपा
येन निर्ह्रासे कृते किंचिन्न्यून सपादद्वाविंशतितिलाधिकपंचविंशत्यंगुलाकरणी भवति।
तथाकृतं चतुरस्रं द्वितीयचयने बृहतीष्टकाप्रमाणं भवति।। २।।२२ एवं सप्तमांशवृद्धिर्भवति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पश्चार्द्धं पश्चाज्जंघामात्राद्दीर्घकाः स्वच्छेदमेव स्वस्य सप्तमांशवर्द्धनेनेष्टकानां प्रमाणमूहनीयं। साधिमान पुरुषवर्द्धनेतु तस्य स्वसमेन
पादमात्री पंचमेन ब्रहतीष्टकं प्रमाणं सप्तमांशवर्द्धनार्थेन सहतुल्यमेव नांतरं किंचित्॥ यत्तु ब्रहत्साद्दीर्घकानां स्वस्वक्षेत्रफलसप्तमांशे
नांगुलानि क्षेत्रफलेषु संयोज्य तत्तन्मूलं गृहीत्वा ब्रहत्सादि सर्वेष्टकानां प्रमाणं साधयेत्॥ एवं क्षिप्रमिष्टकानां प्रमाणं सिध्यतीति तदेवं कुती
येच यनेएकशततविधेयक्रमाविपर्यासेन प्रक्रमसप्तांशवृद्धिर्यद्दुष्करा सा किंतत्रैव भवत्स[illegible]ता॥ अष्टविध[illegible]येकशततविधांतं क्रमेण सर्वाग्नि
ष्वपि सिद्धा कथामाह॥ एवमेवैकशततविधात्॥ यथाष्टविधो द्वितीयचयने एकसप्तमांशवृद्धिः॥ एवं आएकशततविधात्नवविधात्येकश
तविधचयनपर्यंतं यावद्द्विसाहस्रोभ्यस्तसप्तमांशः प्रक्रमस्येनेवर्द्धनीयाः प्रक्रमस्येन चतुर्णवतिसप्तमांशेषु क्षिप्तेष्वेकशततविधे प्रक्रमो भ
वति। सर्वाग्निषु च चतुरश्रत्वं सुगमत्वादस्य गोरथान संगृहीतं॥ आश्वमेधिकयोर्द्विगुणत्रिगुणयोर्वेदिप्रमाणं तु द्विगुणोत्र चतुर्दशविधस्य
त्रिगुणे एकविंशत्विधस्यैवेति क्रमाद्भवति। इतरानुपदेशात्स्वत्र संभवाच्च॥ प्रक्रमेष्टकादिवर्द्धनेन गार्हपत्याचितः ततः पासदेशयोरपि वर्द्धन
प्राप्तावितिमाहान्तः पासगार्हपत्ययोर्वृद्धिर्भवति तावदेव योनिर्भवति नवै आतं गर्भे योनिरनुवर्द्धत इति श्रुतेर्वृद्धेरसंतप्रतिषेधः॥ उरस्य
स्थाने द्व्याममेन गार्हपत्यस्य परिलिखेतीति कल्पसूत्रे यदुक्तं तद्गार्हपत्यक्षेत्रादेनोच्यते॥ आलानः पूर्वभागे वेदेः पश्चिमांतमूकुं यावदंतरालिको
भूभागोंतःपासः॥ स च प्रक्रमानेन प्रकृतौ उक्तः॥ अष्टविधादिषु प्रक्रमेष्टकादिवर्द्धनेन तयोरपि वृद्धिर्भविष्यतीतां प्रतिषेधति अष्टविधा
दिषु प्रक्रमेष्टकादिवर्द्धनेन तयोरपि वृद्धिर्भविष्यति तां प्रतिषेध अष्टविधादिषु अंतःपासगार्हपत्ययोर्वृद्धिर्न भवति। कुतः॥ तावदेव यो
निर्भवति। श्रुतावग्नेर्योनित्वेनांतःपासस्य हितागार्हपत्याचितिरुक्तास्ति। नवै आतं गर्भे योनिरनुवर्द्धते। नहि आतं गर्भे योनेरनुवृद्धिर्भव
ति किंतु गर्भस्यैव वृद्धिः प्रसवस्तेपि वृद्ध्यपेतेन योनेः॥ एवमभिहितेपि न योनेर्वृद्धिः॥ यावद्योनौ गर्भस्तिष्ठति तावद्गर्भवृद्ध्यनुसारेण
योनिर्वर्द्धते। गर्भो सस्यावंतं गर्भ एव वर्द्धते न योनिरिति श्रुतेर्वृद्धेरसंतप्रतिषेधः॥ अंतःपासगार्हपत्याचितयोरष्टविधादुत्तरविधा
सु वृद्धिर्नैव भवति। प्राकृतसप्तविधाग्नेरेव प्रक्रमांतःपासस्य भवत्सेवं गार्हपत्याचितेरिष्टकानां प्रमाणं सप्तविधाग्नेरेवातथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शु॰ सू॰ भा॰

श्रुतिः। तद्वै कृत्स्नराशिधा चिधा स्यां तत एतां श्च प्रक्रमानेतं च व्याममनुवर्द्धयंति योनिमनुवर्द्धयामह इति न तथा कुर्यान्नैवै जातं गर्भं योनिर
नुवर्द्धते। यावन्तु यथोनावेतत्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्द्धते एतावत्स्कृधा अत्रागर्भस्यवृद्धिरिति। उत्तरेष्वग्निषु योनिर्नेवर्द्धयितव्येति
रेकमुख्येनाह। तैत्तिरेहतथा कुर्वन्सन्तः हतेपितरं प्रजापतिः संपरश्चावयंति तद्ध्वापापीयान्भवतीति। ये योनिं प्राकृतीं वर्द्धये
युः ते प्रजापतेः पितुः संपरश्चावयंति। अपगामर्थः। प्रजापतेः संपन्निषुप्र। ते वा एते व्यामैकारश्नः प्रक्रमा अंतराले पंतं चगार्हपत्यसं
वैकादशपदस्त्रात्रिषु विति श्रुतिर्द्वेनाता। एवमग्रस्थल्वकारेणतयोर्वृद्धिर संत प्रतिषिद्धा। कासायनः कल्पकारस्तु गार्हपत्यसयोर्द्वि
त्रिविकल्पमेवाह। एतेन कल्पकारा अपुल्वकारो मतमिति प्रतीयते। यद्यपि कल्पसूत्रेण कल्पउक्तस्तथापि प्रतिषेधः प्रयोगे युक्तिरू
पत्वाच्च रचयत इति शुल्वकारमतं तुल्यप्रमाणानां द्विआदिपरार्द्धपर्यंतानां समचतुरस्राणां द्विकरण्या उपायेन समासविधिरुक्तस्त
स्य दुष्करत्वात्सुगमोपायेन करणीमाह। यावत्प्रमाणानि समचतुरस्राण्येकीकर्तुं चिकीर्षेदेकोनानि तानि भवंति तिर्यग्द्विगुणा
न्येकत एकाधिकानि त्र्यस्त्रिर्भवति तस्येषुस्तत्करोति। यावत्प्रमाणानि यावत्संख्याकानि तुल्यप्रमाणानि समचतुरस्राणि समचतु
भुजरूपाणि एकीकर्तुं चिकीर्षेत्। एकस्मिन्क्षेत्रे समासं तु मिच्छेत्। एकोनानि तानि द्व्यादिषु संख्यासु एकेन ऊनानि रहितानि कृत्वा तथा
द्विगुणानि एकेन रहितानि द्व्यादिसंख्यानि चतुरस्राणि द्विगुणितानि व कृत्वा तिर्यक् भवंति एकहीनत चतुरस्राणां द्विगुणानां सल
मनतया पंक्तिस्थापितानां मध्यसूत्रं तिर्यङ्मानी प्रमाणं भवति कारिष्यमाणा त्र्यस्त्रिक्षेत्रस्य भूरूपतो भुजो भवति। एकत एकाधिकानि
द्व्यादिसंख्यात एकेनाधिकानि कृत्वा तावत्संख्यपंक्तिस्थापितचतुरस्राणां मध्यसूत्रं भुजप्रमाणं कृत्वा एकतः अपरतश्च तिर्यङ्मानी प्रांतद्व
यादुपरिभागे भुजाभ्यां त्र्यस्त्रिर्भवति। त्र्यस्त्रिक्षेत्रं त्रिभुजरूपं यथा भवति तथा भुजद्वययोगेनोर्ध्वमुखं त्र्यस्त्रिस्वरूपं दर्शयेत्। तस्ये
षुस्तत्करोति। तस्य त्रिभुजत्र्यस्त्रिक्षेत्रस्य इषुः शरः मध्यमलंबार्द्धस्तत्करोति द्व्यादिसंख्याकानां चतुरस्राणां समासं क्षेत्रफलेन समा
संकरोति लंबार्द्धप्रमितकरण्याकृतं समचतुरस्रं द्व्यादिचतुरस्राणां समासंकरोतीत्यर्थः। अथ तिर्यङ्मानं आरूपं सलातद्वयलं

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रमितशरशचित्तोपधि धनुः कर्ण टेनाच्छिद्यते चेल्लंबार्द्धं

बार्द्धस्याधः स्तनस्य शरस्वरूपता भवति । सा यथा येन लंबार्द्धस्य इषुरुपत्वं अन्योन्याश्रयं । यदि चत्वारि चतुरस्राणि एकीकर्त्तु
मिच्छेत् तत्र चतुःसंख्यैकोना त्रयः । तद्विगुणं षट् । तावन्निर्यग्मानं । चतुःसंख्यैकाधिका पंच । तावद्भुजद्वयमानं । एताद्दृशे त्रिभुजस्वरूप त्र
स्रिक्षेत्रे यो मध्यमलंबस्तन्मानं तदर्द्धं द्वयमिषुः शरः प्रमाणं सैव चतुर्णां चतुरस्राणां समासकर्त्री क्षेत्रफलेन द्विः प्रमाण चतुः करणी
भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । त्रिभुजक्षेत्रे मध्यमलंबसूत्रप्रदानेन दक्षिणोत्तरे द्वे जात्यक्षेत्रे भवतः तत्र त्रिभागरूपो बाहुश्चतुर्भागा को
व टिः । पंचभागः कर्णः । तत्र दोर्वर्गो नव । कर्णवर्गः पंचविंशतिः २५ अनयोर्विवरः षोडश १६ अस्य मूलं कोटिश्चतुःसंख्या का ४ एतावल्लंब
स्तदर्द्धमिषुर्द्विः प्रमाणं सैव करणी २ द्विः प्रमाण चतुःकरणी स्फुट त्वात् । यद्वा स्वाबाधाभुजकर्णयोरंतरमूलं प्रजायते लंब इति रीत्या
फलं बोध्यमिति या अयं यतोस्मिन्नपि सूत्रे स एव संस्कारविधिरिति । एवं चतुःषष्टि चतुरस्राणां समासकरणे चतुःषष्टि संख्यैकोना त्रि
षष्टिः ६३ तद्विगुणं षड्विंशत्यधिकं १२६ तावन्निर्यग्मानं चतुःषष्टिसंख्यैकाधिका पंचषष्टिः ६५ तावद्भुजद्वयमानं । एताद्दृशे त्रि
क्षेत्रे यो मध्यमलंबः षोडश प्रमाणकस्तदर्द्धं मष्टमप्रमाणकः शरः सैव चतुःषष्टि चतुरस्राणां करणी । अत्र दोः कर्णवर्गयोर्विवरा
न्मूलं कोटिरिति कर्त्तव्ये । त्रिषष्टेर्वर्गे एकोनचत्वारिंशच्छतानि एकोनसप्ततिश्च ३९६९ पंचषष्टेर्वर्गो द्वाचत्वारिंशच्छतानि पंचविंश
तिश्च ४२२५ दोःकर्णवर्गयोर्विवरः शतद्वयं षट्पंचाशच्च २५६ अस्य मूलं षोडश १६ एतावती लंबापरपर्याया स्या कोटिः । तदर्द्धमिषुः
शरः अष्टप्रमाणकः सैव करणी ८ यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावंतस्तावंतो वर्गा भवंति । तान् समस्येदिति कृते अष्टानां वर्गश्चतुः
षष्टिरेव । एवं पराद्धपर्यंतमूहनीयं । इति शुल्बभाष्ये षष्ठी कंडिका ॥६॥ ❀ ॥ कंडिकात्रितये नोक्तमग्निक्षेत्रादिसा
धनं । यूपैकादशिनीपक्षे विशेषः स्वधुनोच्यते । यथा यूपं वेदिवर्द्धनमिसेतद्व्याख्यामः । श्रीमद्भगवत्कात्यायना
चार्यैः कल्पसूत्रे यूपैकादशिनीं व्याख्यातुमाआलंपंतरालिपूर्वार्द्धं वासमं विभज्य पक्षसंमिता वाग्नाविसेकादश

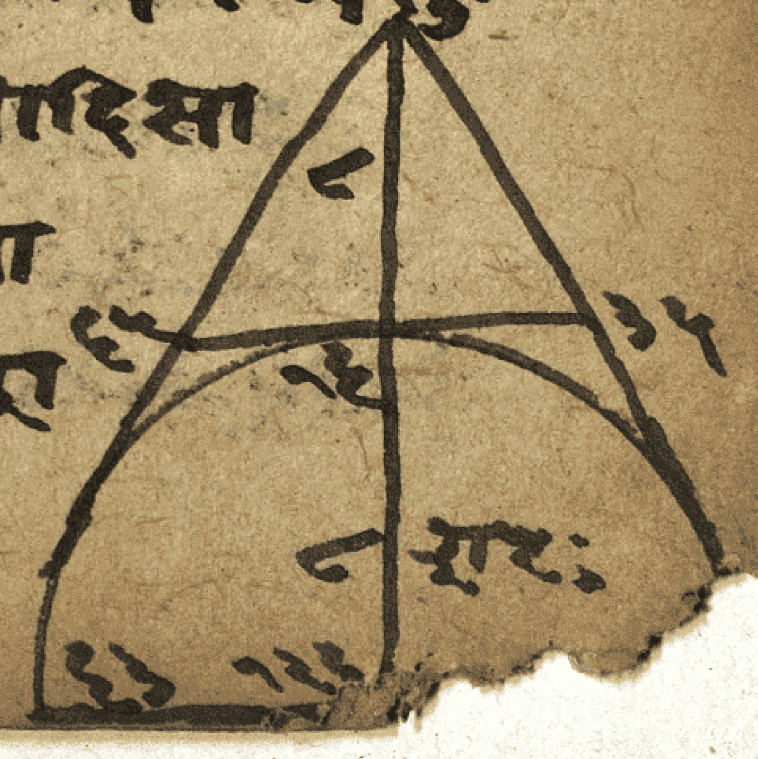

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यूपानां स्थानान्युक्तानि यथा यूपं वेदिवर्द्धनमिति। पश्चाद्यूपरशनेन वेदेः पूर्वभागे द्वादशांगुलविष्कंभरूपमेकादशयूपानां स्थौल्यं
चतुःरत्निमत्र इति शुल्वकृतोक्तत्वात् चतुरधिकशतांगुलप्रमितानि रथ्याक्षमात्राणि दशयूपान्तरालानि च यथा भवन्ति तथा
वेदिवर्द्धनं वेदेर्वृद्धिः कर्तव्या। इयमत्र परिहरिष्यामो वैशिष्ट्यं प्रथमयथ्यपि प्यामरथ्याः। प्रतिज्ञासूत्रमेतत्। वेदिवर्द्धनमन्तरेण अर्द्धमंत
वेदिवर्द्धं बहिर्वेदि मिनोति। उक्तोऽर्थो यथा स्तनः स्यात् कृतिपय यूपानां वेदसंस्पर्शाभावात्। तत्र वेदेः पूर्वार्द्धस्य समविभागपक्षे
साग्निके क्रतौ दक्षिणोत्तरपक्षसंमितावेदेः पूर्वार्द्धस्य समविभागपक्षे च वेदिवर्द्धनं न भवति। तत्रापि रथ्याक्षमात्रान्तरालपक्षे
तु वर्द्धनं भवत्येव। यत्र तु नवविधादिष्वग्निपक्षे त्वनुरोधेन वर्द्धितायां वेद्यां द्वादशरथ्याक्षमात्राण्येव यूपान्तरालानि संभवन्ति। तत्र ते
षां देवान्तरालानुरोधेन वृद्धेरभाव एव। अस्यार्थेन वेदस्य कार्यसिद्धेः। वेदेर्वर्द्धनं तु प्रक्रमसाध्यमतो यूपैकादशिन्यां यूपानां र
थ्याक्षमात्रान्तरालपक्षे वेदिसाधनार्थं प्रक्रमप्रमाणमाह। यावज्जुरेकादशोपरयान्संक्षिपति दशाचरथ्याक्षांस्तस्यायश्चतु
र्विंशो भागः स प्रक्रमः। यावद्रज्जुरेकादशोपरयात्रे एकादशसंख्याकानुपरयान्यूपगर्तानग्निमसूत्रे द्वादशांगुलप्रमाणान्
नातः। द्वादशांगुलप्रमितविष्कंभान्तत्यादशाचरथ्याक्षान् चतुरधिकशतांगुलप्रमितानि दशसंख्याकानि यूपान्तरा
नि च संक्षिपति मिनोति। तस्याय श्चतुर्विंशो भागश्चतुर्विंशांशः स प्रक्रमः। यूपैकादशिन्यामेकादशयूपानां रथ्या
क्षमात्रान्तरालपक्षे प्रक्रमप्रमाणं। अत्रोदाहरणं। एकादशोपरविष्कंभांगुलान्येकत्रातं द्वात्रिंशत् १३२ छागुणित
रथ्याक्षान्तरालांगुलानि एकत्र सहस्रं चत्वारिंशत् १०४० उभयोर्योगे एकादशशतानि द्विसप्तत्यंगुलानि ११७२ अस्य
चतुर्विंशो भागो ४८ छाचत्वारिंशदंगुलमेकत्रतीयांशयुक्तं ४८ षड्विंशतितिलाश्च ४८ एतावत् प्रक्रमप्रमाणं। एतेन प
रिमाणेन पंचदशाधिकविंशतिमितसाद्धिपायेन वेदिमानं कुर्यात्। अस्मिन्नपि पक्षे ततः पादसर्वदैर्घ्याः प्रक्रमाः प्राक्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताएव। तेन वेदिं निर्माय षट्त्रिंशदंगुलं पुरस्तादपच्छिन्नयूपावट्यार्धं कोः पुरस्तात्प्राचमवधाय तस्मिन्यूपान्मिनोतीति। तेन
पूर्वोक्तेन वर्द्धितप्रमाणेन प्रक्रमेण षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची स्यादिति प्रमाणं वेदिं निर्माय पद्यविरन्त्या। ततो द्वादशांगुलं पुरस्तादपच्छि
न्नवेदेः पूर्वभागे यूपावट्या शंकुतो ऽधस्तात्प्रसज्य प्रसूत्रे दक्षिणोत्तरयोः संयोरधस्ताद्ध द्वादशांगुलं प्रदेशोच्छ्रितानि कर्षा वि
स्तामुपरि दक्षिणोत्तरायतत्तिर्यक्सूत्रदानेन द्वादशांगुलविस्तृतं द्वासप्तत्यधिकैकादशशतांगुलप्रमितं दीर्घमेवमतिदीर्घचतु
रस्ररूपं दक्षिणोत्तरायतं वेदिप्रदेशं छित्वा तं छिन्नं भागं तद्यूपावट्याध्वं कोः पुरस्तात् यूपावटे भवः शंकुर्यूपावटस्तस्मात्पुपा
वट्यार्धं कोः कीलात्पुरस्तात् पूर्वभागे प्राचं प्रागपरायतं अवधाय शिष्टायां वेद्यां संयोज्य तस्मिन्यूपान्मिनोति तस्मिन्यूपोपरत
तया संयोजिते वेदिभागे रथ्याक्षमात्रांतराले गर्तान् खात्वा खातेषु पुपाकसंस्थान्यूपान्मिनोति। एवं कृते एकादशापि यूपावेद्यंतरे निवे
शिताभवेयुः। प्राचीनयूपपंक्तिः कृता भवतीति पूर्वः पक्षः सिद्धांतमतमाह। पार्श्वयोर्वार्द्धमंतर्वेदीति श्रुतेरर्द्धकानामिनोतीति
ति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। यास्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः। पार्श्वयोर्यूपावट्याध्वं कोर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्दक्षिणोत्तरे भागे कल्पसूत्रोक्तपरिले
खनक्रमेण अर्द्धकान अर्द्धार्द्धान पंचपंचयूपान् रथ्याक्षमात्रांतराले मिनोति प्रक्षिपति। पार्श्वयोरर्द्धार्द्धानि स्थापिते यूपावटे मध्यमो
ऽवशिष्टः। एवमेकादशयूपानुदक्पंक्त्या मिनोति। अतो वेद्यपच्छेदोपि नैव कार्यः। कुत एतत्। अर्द्धमंतर्वेदीति श्रुतेः। अंतर्वेद्यर्द्धम
र्द्धेन बहिर्वेदि विष्कंभार्द्धं लक्षयति। अर्द्धमंतर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीति स्पष्टतरश्रुतेः। एवं च कृते वेद्यर्द्धेन सार्थकं भवतीति ए
कादशयूपानामपि वेदिस्पर्शः स्यात्। अत्र चार्द्धमंतर्वेदीति श्रुतेः यूपार्द्धविष्कंभानां देशमात्रं विधीयते। ननु वेदेर्यूपाणां नवि
धेयः। एवं च वा प्रभेदः स्यात्। तच्चैकदापलसंभवे अप्राप्यमिति। अत एव वेदेरनंगत्वं सूचितं षष्ठे अंतर्वेद्यर्द्धं मितिमाश्रयात्तं
कर्ध्वादिभिर्वेदिर्हि वेदिर्यूपयोरंगांगित्वलक्षणसंयोगदर्शनाद्दृश्यते चक्र तावपि देशमात्रविधानमध्वरकांडे सपदत्तरानिष्टास्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमेवाग्रभुक्तं प्र युं क्ष्यर दक्षिणमध्योत्तरं दक्षिणार्धमुत्तमं तयोर्दीचीभवस्यौत्तर श्चात्रुर्दक्षिणमेवाग्रेग्निष्ठादुत्तमेरथ्योत्तमध्य
दक्षिणमुत्तरार्धमुत्तममभिसारि। तस्मात्सार्धयोरेवाष्टौ रुद्रौ मंचपंचयूपान्मिनोतीतिसिद्धांतः। पूर्वपक्षसूत्रे कथिता प्राचीयूप
पंक्तिस्तुतौ प्रसुतियागे ज्ञेया। उक्तं च सूत्रकृता। एवमेतौ प्रसुत्यग्निष्ठः प्राचीचेति। तत्रापि तदर्थं विपक्षपक्षे दोनैव कार्यः। अंतर्वेदि
द्वौ तौ विज्ञेयो योग्निष्ठादेशीयवर्षिष्ठस्यैव। अन्ये दश यूपास्तु बहिर्वेदि तावत्तवनाभ्यंतरेव सनं त्वादूदे। एवमेव कर्कशर्म च ग्राह्यार्यप्र
भृतय आहुः। देवयाज्ञिकास्तु भाष्ये वेदेर्यूपांगत्वमुक्तापद्धतौ पूर्वपक्षसूत्रोक्तो वेषपक्षे द्वप्रकारस्तौ प्रसुतियागे भवतीत्याहुः।
यत्तु श्री अनंतयाज्ञिकैः स्वभाष्ये यथायूपं वेदिवर्धनमिति सूत्रं तौ प्रसुसर्वस्यास्त्यान्तं नभ्यां निमानमसिस्क कं शुल्बवृत्तौ रामचं
द्राचार्यैः यूपैकादशिनामेव मतांतरमाह। एके प्रथमोत्तमौ प्रकृतवत्। एके आचार्याः प्रथमोत्तमौ प्रथमोत्तमौ प्र श्रमां सोमयागे का
दशमौ द्वौ यूपौ प्रकृतिवत् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमायने यथैकएव यूपोंतर्वेदिगतार्द्धस्तथार्द्धमंतर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदि कुर्वंति। अन्ये नव यूपास्तु
बहिर्वेद्येव। एके यत्तु एणस्वधां तरीयमतांतरं प्रदर्श्य नाग्यमतो विकल्पः। अस्यावर्द्धितावर्द्धितयूपैकादशिन्यायावेदेर्नामधेय
माह। सैषा शिरवंडिनी वेदिर्भवति। सा एषा वर्द्धिता उ वर्द्धितयूपैकादशिन्यायावेदिः शिरवंडिनी इसारभ्य योन्यत। यूपैकाद
शिन्यायावेदिः शिखंडिनी इति नामधेयं भवति। तत्कुतः। यूपानां शेरवराकारतया स्थितत्वात्। शिखंडः शेखरः यूपानां शेखरा
कारतया स्थितत्वेदि यं वेदिः शिरवंडिनी इत्याख्या भवति एकादश यूपानां पूर्वस्थितानां शिरवंडाकार तथा मयूरकलापाकारत
या अवभासमानत्वादेषा वेदिः पश्चिमाभिमुखोर्द्धकलाप न स्यव मयूरसदृशत्वाच्छिरवंडिनी नाम्नोच्यते इति महीधरः। सूत्रे
भवतीतिपदं केचिन्न पठंति। भवंति चात्र श्लोकाः। अत्र शुल्बपरिशिष्टांते अनुक्तार्थोपसंग्रहाय संख्यातः परिमाणादृष्ट
स्यादयः केचन श्लोकाः अर्थसंक्षेपकाः सूत्रकृतैव पठिता भवंति। ते च परिशिष्टांते पठंति स्म कात्यायनशिष्याः। भाष्येपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यैस्तैः श्लोकास्तत्र तत्र संगृहीता व्याख्याताश्च भवेत्। इदानीं ग्रंथसमाप्तिगतः श्लोकः उच्यते। सूत्रदोषहरिद्रस्पगूढमंत्रमधीयतः।
समाप्तेयं क्रिया नणलिविकायनमहासनः कात्यायनमहासन इति। निगदव्याख्यातं। द्विरभ्यासश्च ग्रंथसमाप्तिप्रशंसार्थः।
इति शुल्वभाष्ये सप्तमी कंडिका ॥७॥ रामचंद्रतनूजेन श्रीगंगाधरशर्मभिः। पितृचरणैः सूत्रेस्मिन् कातीये शुल्वसंज्ञके ॥१॥
विवृतं यत्ततः स्तोकं तदिह विवृतं मया ॥ गंगाधरतनूजेन रामकृष्णेन धीमता ॥२॥ नागरज्ञातिसंज्ञेन काशीपुरनिवा
सिना। याज्ञिकाख्येन तु व्यंतु प्रीयतां यज्ञभुग्विभुः ॥३॥ यदत्र सौष्ठवं किंचित्तद्गुरोरेव केवलं ॥ यदत्रासौष्ठवं किंचित्तन्ममैव
गुरोर्नहि ॥४॥ इति श्रीमन्महायाज्ञिकपाठकश्रीरामचंद्रसूरिसूनुमहायाज्ञिकपाठकश्रीगंगाधरकृतं कात्यायनशुल्वसूत्रभा
ष्यं समाप्तं ॥७॥ ❀ ॥ शाके नागाद्रिभू १७७८ कसंमिते च हैमंते मासे सहे शुक्लपक्षे ॥ सप्तम्यां बृहस्पतौ योगिविधिचंडौ संवत्प
ने देवहेन सीतारामेण ॥१॥ रामसहस्रोपनाम्ना फलीं द्रपुरवासिना। विश्वेश्वरप्रसादेन आनंदवितन्वलिन्निधौ ॥२॥
शुल्वसूत्रसटीकस्तु लिखितं चैकपितुराज्ञया ॥ परोपकारार्थमिदं लिखितं मया प्रासाये ॥३॥ १८ ॥ ७ ॥ पत्रसंख्या ७४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=17.02.20 12:22
,TRANSFERRED=2020/02/17 at 12:34:49
,PAGES=69
,TYPE=STD
,NAME=S0002832
,Book Name=M-2668-SHUKAL YUG KARKBHATYAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection